

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
Π.Μ.Σ. «ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΥΛΑ: ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ»**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ:

**Γυναικείοι Συνεταιρισμοί: εκδοχή ή εργασιακή ευκαιρία
για τις γυναίκες;**

ΑΛΕΞΑΚΗ ΕΥΘΥΜΙΑ

**ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΜΟΥΤΑΦΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΜΕΛΗ: ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΑΝΤΖΑΡΟΥΛΑ ΠΟΘΗΤΗ**

ΜΥΤΙΛΗΝΗ 2009

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η συγγραφή της διπλωματικής εργασίας αποτελεί το τελευταίο, αλλά εξίσου σημαντικό, κομμάτι μιας πορείας δράσης γεμάτης εναλλαγές. Άλλοτε δύσκολης και επίπονης και άλλοτε ευχάριστης που επιστρέφει ικανοποίηση και ανταμοιβή στην προσπάθεια. Όποιες και να υπήρξαν οι μετατοπίσεις των συναισθημάτων, καθ' όλη τη διάρκειά της, αυτό που σίγουρα εγγράφεται στην καθεμία και τον καθένα ξεχωριστά, πιστεύω, πως είναι η πολύτιμη συμβολή του στην «εμπειρία» μας. Και υπήρξαν πολλοί λόγοι για να προκύψει μ' αυτό τον τρόπο: το ίδιο το περιεχόμενο του προγράμματος, τα κίνητρα για προσωπική δουλειά, οι ερευνητικές ευκαιρίες που δόθηκαν, μα πάνω απ' όλα, η «δουλειά» όλων των μελών της επιστημονικής ομάδας που συμμετείχαν. Θα ήθελα να σταθώ για λίγο στο τελευταίο, γιατί έχω την ανάγκη να εξωτερικεύσω τον τρόπο που η ίδια το προσέλαβα. Οι άνθρωποι που συμμετείχαν με την ιδιότητα των πανεπιστημιακών εκπαιδευτικών, όχι μόνο στάθηκαν επάξια στα επιστημονικά τους αντικείμενα, αλλά έδιναν συνεχώς την αίσθηση ότι δεν πρόκειται απλά και μόνο για μία εκπαιδευτική διαδικασία. Αντίθετα: πρόκειται για διαδικασία συνδυασμού της ολοκληρωμένης προσέγγισης πτυχών ενός πολυδιάστατου θέματος, προβληματισμού και μεταφοράς και κατανόησης τρόπων επιστημονικής σκέψης. Και όλα αυτά, μέσα από μία έντονη διάθεση συνεργασίας και οικοδόμησης σχέσεων τέτοιων, ώστε ένα σύνολο ανθρώπων - συμπεριλαμβανομένου του εαυτού τους- να το καθιστούν «ομάδα». *Σας ευχαριστώ...*

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κα Βασιλική Μουτάφη που, ως επιβλέπουσα της διπλωματικής μου εργασίας, ήταν «δίπλα» μου, στηρίζοντας και ενθαρρύνοντας συνεχώς την προσπάθειά μου. Η συμβολή της υπήρξε ιδιαίτερα χρήσιμη και αναγκαία για μένα. Θα ήταν παράλειψή μου, βέβαια, αν δεν αναφερόμουν στα ερευνητικά μου «υποκείμενα», τα οποία –έστω και για λίγο– με έβαλαν στη ζωή τους, με αποδέχτηκαν και με εμπιστεύτηκαν. Είναι οι γυναίκες αυτές που, μέσα από το λόγο τους, φώτισαν τους ερευνητικούς μου στόχους. Τις ευχαριστώ, επίσης θερμά. Τέλος, αφιερώνοντας την εργασία αυτή στον πεντάχρονο ανιψιό μου Χρήστο, θα ήθελα να τον ευχαριστήσω από καρδιάς γιατί, με τον «δικό του» τρόπο, μου πρόσφερε τη συντροφιά του, καθ' όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος, από την παρακολούθηση των εξαμήνων έως σήμερα, την ολοκλήρωσή του.

Κλείνοντας, θα ήθελα να εκφράσω την σκέψη πως το συγκεκριμένο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών, ενώ φαίνεται πως φθάνει στο τέλος του και κλείνει, ίσως, τελικά, να είναι και αυτό, μεταξύ άλλων, που θα μπορεί να δίνει την αφορμή/ή τις αφορμές ως βάση αναστοχασμού για πολλά νέα ξεκινήματα στη ζωή μας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	4
----------	---

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Θεωρητικό πλαίσιο

1. Η γυναικεία εργασία ως πεδίο ανάλυσης των κοινωνικών επιστημών	6
2. Γυναίκα και οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση	12
3. Τοπική ανάπτυξη και Γυναικείοι Συνεταιρισμοί: η ευρωπαϊκή - θεσμική σκοπιά	20
4. Επιχειρηματικότητα και γυναίκες επιχειρηματίες της υπαίθρου	29
5. Βασικές αναλυτικές κατηγορίες	
5.1. Θεωρητικές προσεγγίσεις για το «οικιακό» – «δημόσιο»	35
5.2. Θεωρητικές προσεγγίσεις για το «κοινωνικό φύλο»	
- Η αποδόμηση του «βιολογικού φύλου»	38
- Το φύλο ως πολιτισμική κατασκευή	42

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Μεθοδολογία

1. Οι ερευνητικοί στόχοι	46
2. Η μέθοδος	48
3. Τα υποκείμενα	50
4. Η διαδραστική επικοινωνία και ο ρόλος της έμφυλης ταυτότητας	50
5. Το πεδίο	53

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ανάλυση/Ερμηνεία

1. Προϊόντα «αυθεντικά», «παραδοσιακά» και «τοπικά»	58
2. Οι γυναίκες ως κοινωνική ομάδα	62
3. «Πολιτισμός» και «Εργασία»: μία αμφίδρομη σχέση	63
4. Η εργασία ως επιλογή	66
5. Ο οικιακός χώρος και οι σημασίες του	68
6. Οικογένεια και Εργασία: «συμφιλίωση» ή/και «επαναπροσδιορισμός»;	70
7. Γυναίκες «εργαζόμενες» ή «επιχειρηματίες»;	73
8. Συστατικά γνωρίσματα της επαγγελματικής συμπεριφοράς	
8.1. Ηλικία και καταμερισμός της εργασίας	75
8.2. Οι σχέσεις με την πελατεία	77
8.3. Ατομικό ή/και συλλογικό συμφέρον	80
9. Η διαδοχή του Συνεταιρισμού	81

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

Σκέψεις αντί για συμπεράσματα	84
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	90

Πρόλογος

Με την παρούσα διπλωματική εργασία διερευνάται η σφαίρα της εργασίας στο πεδίο των γυναικείων συνεταιρισμών και, ειδικότερα, ο πολιτισμικός τρόπος συγκρότησης της γυναικείας ταυτότητας, ως καθοριστικό στοιχείο για τον προσδιορισμό, τη νοηματοδότηση και την πλαισίωση του συγκεκριμένου πεδίου. Γίνεται εστίαση στο λόγο των γυναικών, όπως αυτός προκύπτει από τις αφηγήσεις για τις επιχειρηματικές στρατηγικές που ακολουθούν και τα πεδία συνάρθρωσης της εργασιακής τους πορείας με άλλους τομείς της ζωής τους. Υπό την έννοια αυτή, επιχειρείται η διερεύνηση της πιθανής μεταβολής του περιεχομένου των κοινωνικών σχέσεων ανδρών και γυναικών, ζήτημα που ως ένα σημείο φαίνεται να επηρεάζεται από το αν οι γυναικείοι συνεταιρισμοί συνιστούν, τελικά, εκδοχή ή ευκαιρία επαγγελματικής δραστηριοποίησης για τις γυναίκες.

Στο Α' μέρος παρουσιάζεται ο ρόλος και η σπουδαιότητα της εργασίας ως αναλυτικού πεδίου των κοινωνικών επιστημών και, ειδικότερα, ως εργαλείου για τη μελέτη της κατασκευής των «γυναικείων» και «ανδρικών» μορφών επαγγελματικής δραστηριοποίησης, πάνω στα οποία θεμελιώνονται και οι έμφυλες σχέσεις εξουσίας. Επισημαίνονται οι μετατοπίσεις που συντελέστηκαν σε ιδεολογικό επίπεδο για τη διχοτομική διάκριση των πεδίων δράσης του «προσωπικού» και του «πολιτικού», οι οποίες και αποτέλεσαν την αφετηρία για τη διερεύνηση του τρόπου που η εργασία συνδέεται με το φύλο και την έμφυλη ασυμμετρία. Στη συνέχεια, γίνεται μία συνοπτική παρουσίαση της θέσης της γυναίκας στην αγροτική ύπαιθρο των τελευταίων δεκαετιών, καθώς και των νέων μορφών «γυναικείας» εργασίας που προτάθηκαν, μεταξύ των οποίων και οι γυναικείοι συνεταιρισμοί, στο πλαίσιο της τοπικής ανάπτυξης. Για την καλύτερη κατανόηση της οπτικής που υιοθετήθηκε και εφαρμόστηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση γίνεται η αποσαφήνιση της έννοιας του αγροτουρισμού, ως ένα από τα μεθοδολογικά εργαλεία που κύρια χρησιμοποιήθηκε για την ανάπτυξη της υπαίθρου και που συνδέθηκε με θέματα φύλου. Επιπλέον, παρουσιάζονται ζητήματα από την σκοπιά της κοινωνικής ανθρωπολογίας, ως θεωρητικής προσέγγισης που επιχειρείται να εφαρμοστεί στη διερεύνηση της εργασίας, τα οποία συνιστούν και τα αναλυτικά εργαλεία της έρευνας. Αυτά που επιλέγονται είναι το «φύλο», μέσα από τη θεωρία της κατασκευής, και το «οικιακό-δημόσιο», λόγω της αλληλοδιαπλοκής και της αμοιβαίας εξάρτησης του περιεχο-

μένου και των σημασιών τους που με έντονο τρόπο αποτυπώνονται στην επιχειρηματική δράση των γυναικών στους συνεταιρισμούς.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζεται η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα και καταγράφονται κάποιες σκέψεις και παρατηρήσεις με στόχο τη σκιαγράφηση του πεδίου μελέτης που αποτελείται από δύο γυναικείους συνεταιρισμούς: έναν αγροτουριστικό σε νησί των Κυκλάδων και έναν αγροτικό σε ημιορεινή περιοχή του βορειοελλαδικού χώρου. Και οι δύο συνεταιρισμοί ασχολούνται αποκλειστικά με την παρασκευή «τοπικών–παραδοσιακών» προϊόντων διατροφής.

Στο τρίτο μέρος της εργασίας γίνεται η παρουσίαση της ανάλυσης και της ερμηνείας του λόγου των γυναικών, στην προσπάθεια να φωτιστούν πτυχές των αναπαραστάσεων και των αξιολογικών τους κρίσεων, έτσι όπως αυτές διαμορφώνονται στο πεδίο της εργασίας και αντανακλούν στα διάφορα επίπεδα της ζωής τους.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος, παρουσιάζονται κάποιες σκέψεις για τον συνολικότερο τρόπο με τον οποίο η ίδια προσέλαβα το ζήτημα της εργασίας των γυναικών στους συνεταιρισμούς, επιχειρώντας –αν και διστακτικά– να προχωρήσω σε περεταίρω θέσεις για το υπό διερεύνηση θέμα.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

1. Η γυναικεία εργασία ως πεδίο ανάλυσης των κοινωνικών επιστημών

Η σφαίρα της εργασίας αποτελεί ένα από τα κύρια πεδία δράσης των υποκειμένων προκειμένου να αναγνωριστούν, να επιτύχουν και, εν τέλει, να αποδεσμευτούν από τις κοινωνικές συμβάσεις που αλληλοδιαπλέκονται, συγκρούονται και επαναπροσδιορίζουν τις «παραδοσιακές» και «σύγχρονες» όψεις των γυναικείων και ανδρικών ρόλων και υποχρεώσεων. Πρόκειται για τις συμβάσεις αυτές που υποδεικνύουν το «κανονικό» και κοινωνικά αποδεκτό έτσι, όπως προκύπτει από τα διάφορα πεδία δράσης τα οποία άλλοτε χαρακτηρίζονται ως «ανδρικά» και άλλοτε ως «γυναικεία». Συνεπώς, και οι πρακτικές που λαμβάνουν μέρος εντός τους, στο βαθμό που αναλαμβάνονται τόσο από άνδρες όσο και από γυναίκες, απηχούν την ασυμμετρία των έμφυλων σχέσεων.

Η εργασία δε συνιστά ένα απλό και μονοδιάστατο πεδίο δράσης. Αντιθέτως· διαμορφώνεται από/και διαμορφώνει πρακτικές –καθοριστικές πολλές φορές– στο πλαίσιο των οποίων τα υποκείμενα επενδύουν χρόνο και ενέργεια, ώστε να επιβιώσουν, να εκφραστούν δημιουργικά, να ασκήσουν έλεγχο πάνω σε άλλα πρόσωπα, να κερδίζουν αυτοεκτίμηση και πληρότητα, αλλά και να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση. Για το λόγο αυτό, οι τρόποι με τους οποίους θέτονται οι στόχοι των υποκειμένων και επιτυγχάνονται οι επιδιώξεις τους, εντός του συγκεκριμένου πεδίου, είναι πολλές φορές σύνθετοι και συγκρουσιακοί (Πετρονάκη 1995: 1).

Από τη σκοπιά του φύλου, η εργασία έχει μελετηθεί ως ο κοινωνικός εκείνος χώρος στον οποίο αναπαράγονται και συγκρούονται έμφυλες σχέσεις εξουσίας. Οι διαφορές στα χαρακτηριστικά μεταξύ «γυναικείας» και «ανδρικής» εργασίας, οι οποίες διαμορφώνουν την ασυμμετρία των έμφυλων σχέσεων, εντοπίζονται όχι στο φύλο ως εγγενές χαρακτηριστικό, αλλά στο φύλο ως κοινωνική κατασκευή. Δηλαδή, στο σύνολο των κοινωνικών χαρακτηριστικών που διαμορφώνουν διαφορετικές συναρτήσεις προσφοράς και ζήτησης της εργασίας μεταξύ ανδρών και γυναικών· στη σύγχρονη μορφή τους, εντοπίζονται στις διαφορές στην αποτίμηση του ελεύθερου χρόνου ως προϊόν που κατασκευάζεται στη βάση των οικογενειακών υποχρεώσεων που αποδίδονται στις γυναίκες, στις διαφορές στο περιεχόμενο της εκ-

παίδευσης ως προϊόν των εκπαιδευτικών τους επιλογών, στις διαφορές στον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις για την είσοδό τους στην αγορά εργασίας και, γενικότερα, στο πολιτισμικό πλαίσιο που περιβάλλει και επενδύει την κάθε είδους δράση τους (Φώκιαλη 2007: 124).

Από την άλλη, η εργασία, καθώς αποτελεί μία από τις κύριες μορφές δράσης που αναδεικνύει έντονα τη σπουδαιότητα των υποκειμένων, προσλαμβάνεται από την πλευρά τους μέσα από μία αμφισημία που αντικατοπτρίζεται στις ίδιες τις πρακτικές τους. Πιο συγκεκριμένα, τα υποκείμενα ενώ από τη μία επιλεκτικά συντονίζονται στη βάση των πολιτισμικών επιταγών, οι οποίες διαμορφώνουν και τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας, από την άλλη δε συμμορφώνονται και αγνοούν τις πολιτισμικά διαθέσιμες επιλογές στο πλαίσιο των διαφόρων εργασιακών διαχειρίσεων και ευρύτερα των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Μ' αυτό τον τρόπο, καθίστανται -μέχρι ένα σημείο- ικανά, ώστε να επαναπροσδιορίσουν τις έμφυλες σχέσεις, να δώσουν νέο νόημα και περιεχόμενο σ' αυτές και να επαναδιαπραγματευθούν τους έμφυλους ρόλους, στο πλαίσιο των διαφόρων πεδίων της κοινωνικής ζωής (Μουτάφη 2005: 12).

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και μετά, η κατάδειξη θεμάτων που συνδέονται με τη γυναικεία εργασία στην Ελλάδα, μεταξύ των άλλων, απασχόλησε έντονα τους κοινωνικούς επιστήμονες, καθώς το φύλο ως κυρίαρχη αναλυτική κατηγορία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην προβληματική που αναπτύχθηκε για τη διερεύνησή της.¹ Μέχρι τότε, από την πλευρά των ανθρωπολογικών αναλυτικών προσεγγίσεων, το φαινόμενο της εργασίας δεν είχε απασχολήσει συστηματικά τους ανθρωπολόγους, παρά μόνο περιστασιακά και ευρύτερα· η προβληματική για το έμφυλο περιεχόμενό της είχε μελετηθεί στο πλαίσιο της ελληνικής οικογένειας, της γυναικείας ταυτότητας και του ελληνικού νοικοκυριού, δηλαδή της γενικότερης διερεύνησης ζητημάτων της ελληνικής εθνογραφίας και, ειδικότερα, στον «αγροτι-

¹ Προς την ίδια κατεύθυνση είχε συμβάλει και η αρχή της ισότητας των φύλων η οποία καθιερώθηκε συνταγματικά στην Ελλάδα το 1975 και θεμελιώθηκε θεσμικά τη δεκαετία του 1980 με την εισαγωγή σημαντικών νομοθετικών αλλαγών, αναφορικά με τη διασφάλιση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Μερικές από τις αλλαγές αυτές συνίστανται στην τροποποίηση και αναθεώρηση του Οικογενειακού Δικαίου, την εισαγωγή νόμων για την εξάλειψη των διακρίσεων στην πρόσβαση των γυναικών σε διάφορους τομείς, όπως η εκπαίδευση, η επαγγελματική κατάρτιση, η απασχόληση και οι εργασιακές σχέσεις σε θέματα αμοιβών, διάρκειας εργασίας, ασφάλισης, συντάξεων κ.ά. Η νομοθετική κατοχύρωση της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στους παραπάνω τομείς αποτέλεσε σημαντικό βήμα για την αναγνώριση και ανάδειξη της θέσης και του ρόλου των γυναικών, ειδικότερα στον τομέα της απασχόλησης. Επίσης, την ίδια δεκαετία άρχισε να γίνεται λόγος για μέτρα που θα συντείνουν στην προώθηση και εφαρμογή πολιτικών ισότητας για την καταπολέμηση της γυναικείας ανεργίας, στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνικής και οικονομικής πορείας της Ελλάδας.

κό» χώρο. Με άλλα λόγια, η εργασία δεν αποτελούσε ένα από τα κύρια πεδία δραστηριοτήτων και σχέσεων αναφορικά με τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας. Και στο βαθμό που η ίδια, ως πρακτική, είχε συνδεθεί περισσότερο με τον αστικό και λιγότερο με τον «αγροτικό» ή «μη-αστικό» χώρο, ενδεχομένως, αυτό να αποτελεί και έναν επιπλέον λόγο απουσίας ανθρωπολογικών μελετών ως προς το συγκεκριμένο θέμα (Νάζου 2005: 2). Τέλος, οι μελέτες για την Ελλάδα που πραγματοποιήθηκαν από τις πρώτες γενιές των ανθρωπολόγων, αν και επιλέχθηκαν να διεξαχθούν σε πεδία έρευνας μικρής κλίμακας αγροτικών κοινοτήτων, αποκλείοντας άλλα πεδία όπως το εργοστάσιο ή την επιχείρηση, ωστόσο, έθεσαν τα θεμέλια για την ανάπτυξη ενός επιστημονικού και επιστημολογικού διαλόγου για το φύλο που, αργότερα, αναπτύχθηκε (Μουτάφη 2005: 1).

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και 1990, γυναίκες, κυρίως, ανθρωπολόγοι, με έμφαση τη μελέτη συγκεκριμένων «γυναικείων» επαγγελματικών ομάδων, όπως κομμώτριες και δημοσιογράφοι, ξεκίνησαν να διεξάγουν επιτόπιες έρευνες και να διερευνούν το πεδίο της γυναικείας εργασίας. Αν και η παραγωγή των έργων αυτής της ενότητας είναι ιδιαίτερα μικρή, ωστόσο, καταδεικνύεται ότι το συγκεκριμένο ζήτημα συνιστά κύρια «γυναικείο» ερευνητικό ενδιαφέρον. Παράλληλα, την περίοδο αυτή, το φύλο εμφανίζεται ως αναλυτική κατηγορία για τη διερεύνηση των γυναικείων ζητημάτων και συναρτάται -από φεμινίστριες κυρίως ερευνήτριες- με θεωρητικές αναζητήσεις αναφορικά με την έμφυλη ανισότητα, την κοινωνική κατασκευή του, αλλά και τις επιδράσεις αυτών των απόψεων στη μελέτη της γυναικείας εργασίας (Νάζου 2005: 3-4). Το ενδιαφέρον στρέφεται, πλέον, στις σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται ανάμεσα στα δύο φύλα σε όλα τα επίπεδα δραστηριοτήτων και σχέσεων και, ειδικότερα, του εργασιακού χώρου, καθώς το σύνθημα της κεντρικής φεμινιστικής διακήρυξης της δεκαετίας του 1970, «το προσωπικό είναι και πολιτικό», βρίσκει σ' αυτό την απόλυτη εφαρμογή του. Με άλλα λόγια, τα κοινωνικά επιβεβλημένα όρια μεταξύ «ιδιωτικού» (οικογένεια, οικιακός χώρος, οικιακή εργασία, οικογενειακές, ερωτικές σχέσεις) και «δημόσιου» (εξωοικιακή εργασία, κόμμα, ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον) καταρρίπτονται. Γίνεται πλέον αποδεκτό, πως οι προσωπικές επιλογές έχουν και πολιτικό χαρακτήρα, εφόσον το «προσωπικό» αποτελεί κύρια διάσταση του «πολιτικού», εμπεριέχεται σ'

αυτό και, συνεπώς, επηρεάζει, εμπλουτίζει και επαναπροσδιορίζει το περιεχόμενο, τις αρχές στις οποίες στηρίζεται και, εν τέλει, τα όριά του.²

Τα τελευταία χρόνια, ο προσανατολισμός της έρευνας για την ελληνική εθνογραφία αλλάζει. Τα ερευνητικά ζητήματα ανταποκρίνονται ολοένα και περισσότερο στη νέα πραγματικότητα που οι ραγδαίες οικονομικές, κοινωνικές και δημογραφικές αλλαγές διαμορφώνουν, κυρίως, μέσα από την είσοδο και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, την ευρωπαϊκή ενοποίηση (με τη διεύρυνσή της) και την παγκοσμιοποίηση της αγοράς. Έτσι, δημιουργούνται ταυτόχρονα ατομικές και συλλογικές προκλήσεις, προβληματισμοί, εμπειρίες, προσαρμογές, αλλά και συγκρούσεις για τα υποκείμενα. Πρόκειται για μία δυναμική που ενσωματώνει και ενσωματώνεται από νέου τύπου διαπραγματεύσεις μεταξύ εαυτού και «άλλου», οικιακού και εξω-οικιακού, τοπικού και παγκόσμιου, παράδοσης και μοντερνισμού (Μουτάφη 2005: 1-2).

Όμως, η οικονομική και πολιτική συγκυρία δεν επιδρά με όμοιους τρόπους στο εσωτερικό διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, «τοποθετώντας» τα υποκείμενα σε θέσεις που αναλογούν στη ρευστότητα του ταξικού συστήματος, στις γεωγραφικές μετακινήσεις, στη γονιμότητα και σε θεωρούμενα «καθολικής» ισχύος κριτήρια, όπως η εκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα, και σε ό,τι αφορά το πεδίο της εργασίας, οι αναλύσεις που εξαρτούν την επαγγελματική συμπεριφορά και κινητικότητα από εξωγενείς αποκλειστικά παράγοντες και, ταυτόχρονα, στηρίζονται στη διάκριση μεταξύ «δομικού» και «υποκειμενικού», εν τέλει, χρησιμοποιούν ένα σχήμα ιδιαί-

² Το σύνθημα «το προσωπικό είναι και πολιτικό» αποτέλεσε αφετηρία του σύγχρονου φεμινιστικού κινήματος ή «δεύτερου κύματος» του φεμινισμού, το οποίο δεν στόχευε στην υποτίμηση της σημασίας των δομών και των θεσμών προς όφελος ενός μετασχηματισμού της καθημερινής ζωής. Επιπλέον, δεν επιδίωκε να κρατηθεί έξω από το πολιτικό, σε ένα «αλλού», αθώο και φανταστικό. Αντίθετα: η ρήση αυτή επέμενε στο δομικό χαρακτήρα της κυριαρχίας που αποτυπώνεται στις σχέσεις της καθημερινότητας, κυριαρχία που εμφανιζόταν ως προϊόν προσωπικών καταστάσεων και της οποίας ο συστηματικός χαρακτήρας διατηρούνταν αόρατος. Με άλλα λόγια, οι σχέσεις εξουσίας του φύλου καλύπτονταν αλλά και διασφαλιζόνταν μέσω ισχυρών θεσμών όπως η οικογένεια, η κατά φύλο διαίρεση της εργασίας και της απασχόλησης, η θεσμοθετημένη ετεροφυλοφιλία, με τρόπο ώστε η υπάρχουσα κοινωνική και πολιτική οργάνωση να είναι ασύμβατη με την απελευθέρωση των γυναικών. Επιπλέον, την περίοδο εκείνη, για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες, η αναπαραγωγή και η σεξουαλικότητα αναδύονται ως οι κατεξοχήν τόποι εκμετάλλευσης και περιορισμού της γυναικείας δράσης και, για το λόγο αυτό, ασχολούνται με το σώμα, την έκτρωση, την αντισύλληψη, τη βία και την πορνογραφία. Ωστόσο, το σύνθημα «το προσωπικό είναι πολιτικό» απέμεινε περισσότερο στη φύση της κυριαρχίας του φύλου και λιγότερο στους τρόπους με τους οποίους αυτή η κυριαρχία συνδέεται με την πολιτική εξουσία. Και χωρίς τη σύναψη σταθερών δεσμών ανάμεσα στο πολιτικό και την πολιτική, το κενό μεταξύ αυτού που «μπορεί να υπάρξει» και που «δεν υπάρχει ακόμα», ως εναλλακτική προοπτική, αντικαθίσταται από την αρχή της «πραγματικότητας» και την παντοδυναμία του αυτονόητου έτσι, όπως άλλωστε αποδεικνύεται και στις μέρες μας. Βλ. Βαρίκα, Ε. (2000) «'Το προσωπικό είναι πολιτικό': Οι περιπέτειες μιας ανατρεπτικής υπόσχεσης», στο: *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, σ. 352–377.

τερα απλουστευτικό· με τον τρόπο αυτό τα υποκείμενα και οι ομάδες φέρουν πάντα τη σφραγίδα του συστήματος στο οποίο ανήκουν, οι αναπαραστάσεις και τα βιώματά τους εμπεριέχουν και αντανακλούν συστατικά των παραγόντων που θεμελιώνουν, συγκροτούν και αναπαράγουν το εκάστοτε σύστημα. Συνεπώς, και η επαγγελματική τους συμπεριφορά καθορίζεται από τη διαμόρφωση και υλοποίηση αποφάσεων που προέρχονται από τη στάθμιση των εξωτερικών ερεθισμάτων και προκλήσεων που κρίνονται σημαντικές. Αντίθετα, μία διαφορετικού τύπου προβληματική πάνω στην οποία θα μπορούσε να στηριχτεί η διερεύνηση της επαγγελματικής συμπεριφοράς είναι αυτή της συνεχούς αναπροσαρμοζόμενης σχέσης υποκειμένου, ομάδας και κοινωνίας, το πώς δηλαδή το ίδιο το υποκείμενο ορίζει τις ευκαιρίες για εργασία και επαγγελματική αναρρίχηση σε κάθε δεδομένη στιγμή, τον τρόπο που τις αξιολογεί δίνοντας νόημα και περιεχόμενο σ' αυτές, καθώς και τα μέσα με τα οποία τις αξιοποιεί. Με άλλα λόγια, ο σχηματισμός του κοινωνικού γίνεσθαι μπορεί να ερμηνευθεί μέσα από τη σκοπιά τόσο του ίδιου του υποκειμένου, όσο και της αδιάλειπτης αλληλόδρασής του με το κοινωνικό περιβάλλον, προσέγγιση που υιοθετείται απόλυτα στο πλαίσιο της ανθρωπολογικής σκέψης (Πετρονώτη 1995: 68).

Ακόμη, όμως, και αν οι ανθρωπολόγοι δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη δυναμική των κοινωνικών μετασχηματισμών και της μεταβλητότητας της ανθρώπινης συμπεριφοράς, ωστόσο, δεν έχουν μελετήσει σε βάθος τις διαδικασίες κινητικότητας στο πεδίο της εργασίας και, πιο συγκεκριμένα, τον τρόπο που συνδέονται με το φύλο. Η έλλειψη αυτή ενδεχομένως να οφείλεται στο ότι τέτοιου τύπου διαδικασίες φαίνεται να είναι περισσότερο εμφανείς στις εκβιομηχανισμένες κοινωνίες όπου οι διαρθρωτικές μεταβολές είναι περισσότερο έντονες και εκτεταμένες. Αυτό, βέβαια, που μέχρι τώρα γνωρίζουμε αναφορικά με το πεδίο της εργασίας και, ειδικότερα, της επιχειρηματικότητας είναι ότι οι σύγχρονες ελληνικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις αντιμετωπίζονται ως η «σπονδυλική στήλη» της οικονομίας, καθώς αποτελούν πρόσφορο έδαφος για την εφαρμογή καινοτομιών, οι οποίες ενισχύουν τόσο τις ίδιες για την περαιτέρω επέκτασή τους, όσο και το ευρύτερο οικονομικό σύστημα. Από την πλευρά, λοιπόν, των κοινωνικών επιστημών, το ερευνητικό ενδιαφέρον που θα μπορούσε να προκύψει είναι το πώς επιχειρηματίες διαφορετικού φύλου και ειδικότητας ανταποκρίνονται στις προκλήσεις της αγοράς, τολμούν να καινοτομήσουν ή προσδένονται σε οικείες μεθόδους παραγωγής, υποκύπτουν στις επιταγές

της οικονομικής πολιτικής ή καταφεύγουν σε στρατηγικές με τις οποίες αναδιατάσσουν τις δυνάμεις τους.

Γενικότερα, η μετάβαση από τη μισθωτή εργασία στην αυτοαπασχόληση θεωρείται ως η μόνη «πραγματική» μορφή ανέλιξης και, μεταξύ των άλλων, ερμηνεύεται στη βάση της πολιτισμικής ταυτότητας των επιχειρηματιών, καθιστώντας ορισμένους περισσότερο ευρηματικούς από άλλους σε ό,τι αφορά τη δυνατότητα πρόβλεψης, την οικογενειακή αλληλεγγύη, τη συσσώρευση κεφαλαίου, το επιχειρηματικό ρίσκο. Πιο συγκεκριμένα, η γυναικεία επιχειρηματικότητα αποτελεί το πεδίο εκείνο στο οποίο εμφανίζονται συγκεχυμένες απόψεις για τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται, το ιδεολογικό πλαίσιο πάνω στο οποίο στηρίζεται και τις συνθήκες μέσα στις οποίες οργανώνεται. Αν και η φεμινιστική σκέψη προσπαθεί να αποκαλύψει παραγνωρισμένες διαστάσεις της «πολιτικής» συμπεριφοράς και της διαχειριστικής ικανότητας των γυναικών επιχειρηματιών, δίνοντας έμφαση στα εύστοφα διαβήματα με τα οποία οι γυναίκες ενεργοποιούνται και σχεδιάζουν μακροπρόθεσμους στόχους, από την άλλη η επαγγελματική άνοδος εξακολουθεί, σχεδόν αποκλειστικά, να αντιμετωπίζεται ως επίτευγμα του ανδρικού κυρίως πληθυσμού· μόνο όταν «αυτονόητα» προσφέρεται από τους ίδιους τους άνδρες, μπορεί να αποδοθεί σε συζύγους και κόρες, στα γυναικεία δηλαδή μέλη της οικογένειας. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο πως η μελέτη των γυναικών ως «επιχειρηματικά υποκείμενα», ξέχωρα από την οικονομική δράση της οικογένειας και ιδιαίτερα των αρσενικών μελών της, είναι ακόμη και σήμερα ανεπαρκής. Και αυτό γιατί η τάση ανάδειξης της ιδιότητας των γυναικών ως εφεδρικού εργατικού δυναμικού παρεμποδίζει την απόδοση απαντήσεων σχετικά με τις υπάρχουσες «παραβιάσεις» αυτού του κανόνα, αλλά και τους κάθε άλλο παρά προβλεπόμενους όρους συμμετοχής των ίδιων των γυναικών σε υψηλού γοήτρου επαγγέλματα. Πρόκειται για παραλείψεις που βασίζονται στην παραδοχή του διαφορετικού προορισμού των φύλων, αλλά και σε εμπειρικά δεδομένα που προκύπτουν για τις λεγόμενες αφανείς και μη αμειβόμενες υπηρεσίες των γυναικών.

Αποτελεί κοινό τόπο η διαπίστωση πως η συμμετοχή των γυναικών στην «εξωοικιακή» παραγωγική διαδικασία, έτσι όπως προκύπτει από την αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης στον εργασιακό χώρο, καταδεικνύει το ότι οι γυναίκες (παγκόσμια και στην Ελλάδα) αμείβονται λιγότερο από τους άνδρες για παροχή ίσης εργασίας, είναι οι πρώτες που απολύονται σε περιόδους κρίσης και πλήττονται διπλάσια από την ανεργία και την υποαπασχόληση. Επιπλέον, κατέχουν κατώτερες

θέσεις σε όλους τους οικονομικούς τομείς (τα λεγόμενα «γυναικεία επαγγέλματα») και συμμετέχουν σε κάθε είδους οικογενειακές επιχειρήσεις ως «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογένειας» σε ποσοστό πολλαπλάσια υψηλότερο από αυτό των ανδρών, δηλαδή τους κατεξοχήν ιδιοκτήτες και διαχειριστές των επιχειρήσεων. Γενικότερα, η ξεχωριστή, κατώτερη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας έχει αποδοθεί άλλοτε στις ανταγωνιστικές ταξικές σχέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και άλλοτε στην πατριαρχική ιδεολογία, που φαίνεται να διαπερνά και να προσδιορίζει τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις τόσο του καπιταλιστικού συστήματος, όσο και άλλων συστημάτων (π.χ. σοσιαλιστικού), σε όλες τις σφαίρες δραστηριοτήτων και, κυρίως, στη σφαίρα της οικογένειας (Ιακώβου–Παπαγαρουφάλη 1989: 91).

Παρόλα αυτά, η εργασία των γυναικών στον μη γεωργικό τομέα είναι στο μεγαλύτερό της μέρος ορατή, μετρήσιμη, αμειβόμενη και ασφαλισμένη, ενώ η εργασία των αγροτισσών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μετριέται έμμεσα, δηλαδή από τα δημογραφικά μεγέθη και, κατά κανόνα, δεν αμείβεται. Οι γυναίκες που απασχολούνται στον αγροτικό τομέα παραγωγής δεν έχουν αναγνωρισμένη επαγγελματική ταυτότητα ως «αγρότισσες». Έτσι, ενώ οι αγρότες «επαγγελματοποιούνται», οι αγρότισσες «νοικοκυροποιούνται», λόγω του σαφή διαχωρισμού μεταξύ ανδρικών και γυναικείων εργασιών. Στο βαθμό, λοιπόν, που το γεωργικό επάγγελμα είναι συνώνυμο του ανδρικού επαγγέλματος, ο αποκλεισμός των γυναικών από την απόκτηση μιας παγιωμένης επαγγελματικής ταυτότητας οδηγεί τις ίδιες στην εσωτερίκευση του ρόλου τους στην εργασία, αποκλειστικά και μόνο, στο πλαίσιο του νοικοκυριού. Οι ανισότητες που συνδέονται με τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων στον αγροτικό χώρο απορρέουν από τη θέση της γυναίκας στην οργάνωση της οικογένειας, δεδομένου ότι η παραγωγική γεωργική σφαίρα διακρίνεται από εκείνη της αναπαραγωγής του νοικοκυριού (Ιακώβου–Παπαγαρουφάλη 1986).

2. Γυναίκα και οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση

Η «ανακάλυψη» της αγρότισσας είναι ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο, καθώς η ένταση των φεμινιστικών κινημάτων στα μέσα της δεκαετίας του 1970 είναι αυτή

που ενίσχυσε την αμφισβήτηση του βιολογικού ντετερμινισμού (η απόδοση των διαφορετικών ρόλων και προορισμών στη βάση των βιολογικών διαφορών των φύλων) και συνέβαλε στην ανάπτυξη μιας νέας προσέγγισης για την ανάλυση θεμάτων που αφορούν τη γυναικεία εργασία τόσο στην ύπαιθρο, όσο και ευρύτερα. Από τότε και στο εξής, η έρευνα των γυναικείων θεμάτων διείσδυσε στο χώρο του νοικοκυριού και η σφαίρα της *αναπαραγωγής*³ αποτέλεσε εξίσου σημαντικό τομέα μελέτης στην προσπάθεια να αναλυθούν και να κατανοηθούν οι ρίζες του καταμερισμού της εργασίας, η φύση της οικιακής οικονομίας και, εν τέλει, οι τρόποι δόμησης της εργασίας (αμειβόμενης ή μη)⁴.

Έως τις αρχές τουλάχιστον της δεκαετίας του 1980, το ενδιαφέρον της έρευνας στον αγροτικό χώρο μονοπωλούσε ο αγρότης, ως ο αρχηγός της εκμετάλλευσης, ο κύριος υπεύθυνος για τη λήψη αποφάσεων, ο κάτοχος των περιουσιακών στοιχείων και -όπως άλλωστε θα αναμένονταν- ο εκπρόσωπος της εκμετάλλευσης προς τον έξω κόσμο.⁵ Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980, ένας μεγάλος όγκος εργασιών αφιερώθηκε, πλέον, στη γυναίκα του αγροτικού χώρου και, ιδιαίτερα, στη γυναίκα της γεωργικής εκμετάλλευσης. Αποτελεί κοινό τόπο η διαπίστωση της υποεκτίμησης της προσφερόμενης εργασίας της, τη χαμηλότερης κοινωνικής της θέσης, του υποδεέστερου ρόλου της μέσα στο αγροτικό νοικοκυριό,

³ Ο όρος «αναπαραγωγή» αναφέρεται στην ιδιαίτερη εργασία των γυναικών, την «οικιακή». Πρόκειται για την απλήρωτη εργασία που γίνεται στο σπίτι (νοικοκυριό, φροντίδα παιδιών ή και ηλικιωμένων), αυτό που αλλιώς ονομάζεται οικιακά (Perrot 1988: 9).

⁴ Η μαρξιστική θεωρία, παρόλο που επικέντρωσε τις αναλύσεις της στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και στη δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου, ωστόσο, αναγνώρισε πως οι κοινωνικές σχέσεις βρίσκονται πίσω από τις ποσοτικές μεταξύ εργαζόμενου πληθυσμού και παραγόμενων αγαθών. Θεώρησε πως η οικιακή εργασία των γυναικών, αν και αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την καπιταλιστική παραγωγή καθώς αναπαράγει την εργατική δύναμη με το ελάχιστο δυνατό κόστος για το κεφάλαιο, εντούτοις δεν είναι «παραγωγική»· δεν κινητοποιείται άμεσα από το κεφάλαιο και παράγει αξία μόνο στο βαθμό που ενσωματώνεται στην εργατική δύναμη. Επιπλέον, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης («οικιακές» εργασίες και βιολογική αναπαραγωγή) αποτελεί ειδικά «γυναικεία» δραστηριότητα που, όμως, απομονώνεται και φαίνεται να συντελείται έξω από τη διαδικασία της παραγωγής. Ένας τέτοιος διαχωρισμός δεν θα πρέπει, βέβαια, να θεωρηθεί πραγματικός και να οδηγήσει στην χωριστή ανάλυση της παραγωγής και της αναπαραγωγής (Σκουτέρη – Διδασκάλου 1991: 52, 53). Από την άλλη πλευρά, η οικογένεια και η οικιακή οικονομία (η κάλυψη βασικών αναγκών με τις «δυνάμεις» του οίκου) παρέμειναν ρυθμιστικοί παράγοντες του κοινωνικού καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα για οικονομικούς και πολιτικούς λόγους. Τόσο η πρωτο-εκβιομηχάνιση όσο και η καθαυτό εκβιομηχάνιση ενίσχυσαν το ρόλο της οικογένειας, τη στήριξαν αλλά και στηρίχτηκαν σ' αυτή. Το γεγονός αυτό αποτελεί αναμφισβήτητο μία από τις πιο ενδιαφέρουσες ανακαλύψεις της ιστορικής ανθρωπολογίας των τελευταίων δεκαετιών. Στη σύγχρονη εποχή, αν και η εργασία επαναξιολογήθηκε συνολικά και μετουσιώθηκε σε κοινωνική αξία, έγινε δηλαδή αξία μετρήσιμη και ποσοτική, η προσωπική εργασία των γυναικών και πάλι εξοβελίστηκε. Έπαψε, δηλαδή, να μετράει (Perrot 1988: 9, Βαϊού-Στρατηγάκη 1989: 16, 18).

⁵ Οι άνδρες, σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, έχουν επενδύσει με μεγάλη αξία την ταυτότητα του γεωργού, καθώς η αυτό-εκτίμησή τους στηρίζεται στην υπόστασή τους ως γεωργοί (Σαφιλίου 2006: 219).

αλλά και της συνεισφορά της στην οικονομία του. Ο ρόλος και η σημασία των σχέσεων δύναμης που αναπτύσσονται στο πλαίσιο του αγροτικού νοικοκυριού θα επιχειρηθούν να αποτελέσουν, πλέον, τη βάση για την ερμηνεία τόσο της θέσης της αγρότισσας στην παραγωγή και την αναπαραγωγή, όσο και του μεταβαλλόμενου ρόλου της στη διαδικασία εκσυγχρονισμού της γεωργίας.

Πιο συγκεκριμένα, ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας συντέεινε στην αλλαγή των συνθηκών συμμετοχής ανδρών και γυναικών στην παραγωγική διαδικασία. Η γυναικεία απασχόληση ευκαιριοποιήθηκε και η αγρότισσα μεταβλήθηκε σε ευέλικτη δύναμη εφεδρείας, σε «παντός σκοπού» εργατική δύναμη, η οποία άλλωστε εισέρχεται τυπικά στη γεωργία και όχι από «επαγγελματική» επιλογή. Η διεθνής βιβλιογραφία σχετικά με τις έμφυλες ταυτότητες στην οικογενειακή γεωργία έχει από καιρό προβάλλει την άποψη ότι οι κατά φύλο καταμερισμοί στις γεωργικές δραστηριότητες έχουν πολιτισμικές και όχι βιολογικές βάσεις, ενώ υπογραμμίζει πως, παρά τη σημαντική συνεισφορά των γυναικών στη γεωργική εκμετάλλευση, η εργασία τους όχι μόνο δεν αμείβεται, αλλά μένει συνήθως «αθέατη». Η γυναίκα-αγρότισσα, έτσι και αλλιώς «από φυσικού» ασχολείται με τη φροντίδα της οικογένειας και το νοικοκυριό, κινείται δηλαδή στην αθέατη ιδιωτική σφαίρα του σπιτιού, ενώ παράλληλα απασχολείται ενεργά στην αγροτική εκμετάλλευση. Οι εργασίες που αναλαμβάνει «στο πλευρό» του συζύγου ποικίλλουν, συνήθως, ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες, προσδίδοντας στην αγρότισσα την ιδιότητα του «συμβοηθού-ντος και μη αμειβόμενου μέλους της εκμετάλλευσης», με την οποία και καταγράφεται στις επίσημες στατιστικές του εργατικού δυναμικού. Ο χαρακτηρισμός αυτός υποδηλώνει την ιδεολογική παραδοχή ότι το μέρος του αγροτικού εισοδήματος που αναλογεί στην εργασία των γυναικών «δεν θεωρείται αμοιβή αλλά προκύπτει ως αποτέλεσμα της συζυγικής σχέσης» (Στρατηγάκη 2006: 121).

Μ' αυτό τον τρόπο, η αγρότισσα, δίχως ουσιαστικά να αποκοπεί από το πεδίο της παραγωγής, η παρουσία της κατέστη λιγότερο ορατή, καθώς οι εργασίες που εκτελούσε «έπεφταν» έξω από τις καθιερωμένες μετρήσεις του χρόνου απασχόλησης. Η θέση της στην οικογενειακή εκμετάλλευση υπαγορεύτηκε από στρατηγικούς σκοπούς που εξυπηρετούσαν την ίδια την εκμετάλλευση και ειδικότερα, στον τομέα της παραγωγής, συνδέθηκε με την ανάγκη εξυπηρέτησης απαιτήσεων που απορρέουν από τις εργασιακές ανάγκες και υποχρεώσεις του συζύγου, παρά τις προσωπικές ικανότητες που η ίδια διέθετε. Οι εργασίες που, πλέον, επιτελεί χαρακτηρίζονται από μία τάση «θηλυκοποίησης» και σχετίζονται με τη χειρωνακτική

προσπάθεια, την καταβολή περισσότερου κόπου, ενώ οι άνδρες ασχολούνται κυρίως με εργασίες που εκτελούνται με μηχανήματα. Μεταπολεμικά, ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας συνοδεύτηκε με την απώθηση των γυναικών σε τομείς που μπορούν να δεχτούν λιγότερη τεχνολογική βοήθεια. Με την εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας, ακόμα και εργασίες που παραδοσιακά θεωρούνταν γυναικείες, πλέον, αναλαμβάνονται από άνδρες. Παράλληλα, το εργασιακό πεδίο ενισχύεται τόσο από την ανδρική παρουσία, όσο και από την ανδροκρατική ταυτότητα που η αγροτική εκμετάλλευση απέκτησε μέσα από τη χρήση των μηχανών (Stratigaki 1988: 250-252).

Ιστορικά, η διαφορά στη χρήση των εργαλείων αποτελεί καθοριστικό παράγοντα του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας καθώς και της κυριαρχίας των ανδρών επί των γυναικών. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχουν ειδικά γυναικεία καθήκοντα, απλά τα καθήκοντα που ανατίθενται στις γυναίκες προσδιορίζονται με τρόπο αρνητικό. Η πλειοψηφία των ανθρωπολόγων παρατηρεί ότι από την πρώτη κιόλας στιγμή που εισάγεται ένας τεχνολογικός νεωτερισμός, υπάρχει η τάση να τον οικειοποιούνται οι άνδρες. Τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιούν οι γυναίκες περιορίζονται στα ίδια τους τα χέρια ή, στην καλύτερη περίπτωση, στα στοιχειωδέστατα εργαλεία της κοινωνίας τους. Τόσο στο κυνήγι, όσο και στο ψάρεμα αλλά και στη γεωργία, δεν επιτρέπεται στις γυναίκες η χρήση των πιο τελειοποιημένων εργαλείων, όπως για παράδειγμα του αλετριού. Έτσι, όσο το δούλεμα της γης γινόταν μόνο με την τσάπα, αποτελούσε εργασία που αφήνονταν στα γυναικεία χέρια. Με την εμφάνιση, όμως, του νέου αυτού εργαλείου, θα γίνει δουλειά αποκλειστικά ανδρική (Perrot 1988: 13).

Μελετώντας κανείς ένα επάγγελμα ή ένα είδος εργασίας που τείνει να γίνει ανδρικό ή, αντίστροφα, που από ανδρικό τείνει να γίνει γυναικείο φωτίζει τα συστήματα αξιών που σχετίζονται με την εργασία. Έχει διαπιστωθεί ότι ο έλεγχος που ασκούν οι άνδρες στην κατασκευή αλλά και τη χρήση των εργαλείων αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της κυριαρχίας τους πάνω στις γυναίκες. Χωρίς το μειωμένο τεχνικό εξοπλισμό των γυναικών, οι άνδρες δύσκολα θα μπορούσαν να εκμεταλλευτούν τόσο ολοκληρωτικά τις γυναίκες, να οικειοποιηθούν την εργασία τους, να χειραγωγήσουν τη σεξουαλικότητά τους και την αναπαραγωγή του είδους. Επομένως, ο μικρότερος εξοπλισμός των γυναικών επέτρεψαν την ανάπτυξη ενός πολι-

τικού λόγου για την ανδρική υπεροχή, από τις προϊστορικές κοινωνίες έως σήμερα (ό.π.: 13, 14).⁶

Παράλληλα, με την εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγή, ο ιδιοκτήτης της γεωργικής εκμετάλλευσης θα μετατραπεί από παραδοσιακός αγρότης σε επιχειρηματίας γεωργός και η γη, από μέσο σταθερότητας και ασφάλειας, θα αποτελέσει πλέον μέσο παραγωγικής επένδυσης (ό.π.: 70). Γίνεται, λοιπόν, κατανοητό πώς στην αγροτική ύπαιθρο η δομή των εργασιακών σχέσεων που απορρέει από τις οικογενειακές συντείνει στην ανάπτυξη στρατηγικών που, να μεν υποβοηθούν σήμερα τη διατήρηση της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης, συντηρούν όμως την αναπαραγωγή των πατριαρχικών σχέσεων μέσα στο αγροτικό νοικοκυριό. Η αγρότισσα αναγνωρίζει από μόνη της ότι η θέση της στην εκμετάλλευση υστερεί έναντι αυτής των ανδρών, ίσως γιατί ο αντίκτυπος των φεμινιστικών κινημάτων δεν φαίνεται να έχει αγγίξει ουσιαστικά την αγροτική κοινωνία (Stratigaki 1988: 253-254).⁷

Η προϊούσα εξαφάνιση της αγρότισσας από το οπτικό πεδίο της εργατικής δύναμης ανέδειξε το γεωργικό επάγγελμα ως κατεξοχήν ανδρικό. Ταυτόχρονα, θεσμικές πρακτικές (οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, το δανειοδοτικό σύστημα, το ιδιοκτησιακό καθεστώς, οι κεντρικές υπηρεσίες για την παροχή ενημέρωσης σε αγρο-

⁶ Παρόμοια, στη σύγχρονη κοινωνία, η περίπτωση της πληροφορικής τεχνολογίας αντιμετωπίζεται ως ένα κοινωνικό προϊόν που σχεδιάζεται, κατασκευάζεται και εφαρμόζεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες. Το είδος, η μορφή και η χρήση της είναι αποτέλεσμα κοινωνικών επιλογών που γίνονται σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο και σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Έτσι, οι επιπτώσεις της τεχνολογίας στην οργάνωση και το περιεχόμενο της ανθρώπινης εργασίας καθορίζονται από τον τρόπο που ενσωματώνονται σ' αυτήν, αλλά και αναπαράγονται από αυτήν, οι κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, τόσο κατά το σχεδιασμό της, όσο και κατά την εφαρμογή της. Παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες σήμερα εξελίσσονται σε αυτόνομες οικονομικές μονάδες και εισέρχονται σταθερά σε τομείς που θεωρούνται ανδρικοί, η τεχνολογία φαίνεται να εξακολουθεί να μην είναι ουδέτερη απέναντι στα φύλα. Συνεχίζει να συνιστά ένα κοινωνικό προϊόν, αποτέλεσμα αλλά και διαδικασία ενίσχυσης των κοινωνικών συστημάτων εξουσίας. Και ως προς το σύστημα εξουσίας ανάμεσα στα φύλα, η πληροφορική τεχνολογία, όπως και κάθε άλλη τεχνολογία, δεν φαίνεται τελικά να απέτυχε (Στρατηγάκη 1989: 31 και 37, Κραβαρίτου 1989: 26).

⁷ Έρευνες αναφορικά με την ανάλυση σχέσεων και θεσμών (σύστημα συγγένειας και κανόνες διαδοχής της γης), αλλά και των συμβολικών τους πρακτικών, στο πλαίσιο των παραδοσιακών δομών αποκαλύπτουν παλιές σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας στον αγροτικό χώρο. Τα θέματα αυτά εξετάζονται, συνήθως, κάτω από την επίδραση θέσεων των σύγχρονων μαζικών κινημάτων –κυρίως του φεμινιστικού–, οπότε επισημαίνεται η παραδοσιακή ανδρική κυριαρχία, η χειροτέρευση της θέσης της γυναίκας ή οι νέες επαγγελματικές της δυνατότητες, σε συνδυασμό με την αυτονομία του συζυγικού ζεύγους και την ατομικοποίηση του ατόμου. Δίνεται, έτσι, η ευκαιρία να έρθουν στο φως, από τη μία πλευρά βίαιες παλιές μορφές οικογενειακής εκμετάλλευσης μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της λειτουργίας της παραδοσιακής αγροτικής μικροκοινωνίας και από την άλλη, να μελετηθεί παραπέρα η σημασία ορισμένων χαρακτηριστικών υιοθέτησης του μικροαστικού μοντέλου ζωής, όπως νέα επαγγελματικά και γαμήλια πρότυπα, νέες αστικές μορφές της προίκας κ.λπ. (Κοβάνη 1986: 119).

τικά θέματα) συντήρησαν την αντίληψη περί διαφοράς ως προς τους ρόλους ανδρών και γυναικών, εφόσον δομήθηκαν στη βάση ανδροκεντρικών αντιλήψεων, παρά την επιχειρούμενη νομική υποστήριξη της εξίσωσής τους. Με άλλα λόγια, δημιουργήθηκε ένας έμμεσος μηχανισμός δύναμης που συνέτεινε στη διαμόρφωση μιας λιγότερο ισχυρής θέσης για τη γυναίκα της υπαίθρου, η οποία συνδυαζόμενη με την εσωτερικευμένη από την ίδια αντίληψη περί αδυναμίας της να επιβάλλει αλλαγές, οδήγησε σε μία «σιωπηλή» στάση από την πλευρά της. Η αποδοχή ερμηνειών βιολογικού ντετερμινισμού για τους έμφυλους ρόλους αποτέλεσαν, τελικά, τη βάση ώστε οι αγρότισσες να διαμορφώσουν έμμεσα τη στάση τους απέναντι στο γεωργικό επάγγελμα. Και μ' αυτό τον τρόπο, οι προϋποθέσεις ενός γεωργικού επαγγέλματος κατεξοχήν ανδρικού προέκυψαν ως φυσικές και αναγκαίες (ό.π.: 256).

Αντίθετα, εμπειρικές έρευνες στην ύπαιθρο του ελλαδικού χώρου έχουν δείξει πως όταν επικρατεί ισοκατανομή ανάμεσα στους ρόλους και τις συνεισφορές των ανδρών και των γυναικών σε ό,τι αφορά τις εργασίες και τη διαχείριση των μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, τότε αυξάνονται και οι πιθανότητες επιβίωσής τους. Μία τέτοιου τύπου ισότητα επιτρέπει στον άνδρα να είναι πολύ-απασχολούμενος, εξασφαλίζοντας την οικονομική σιγουριά ενός δεύτερου εισοδήματος, χωρίς ουσιαστικά να παραμελείται η γεωργική εκμετάλλευση και χωρίς να επιβαρύνεται ο ίδιος με διπλό φόρτο εργασίας. Από την άλλη, η ισότητα, με την έννοια των ίσων ευκαιριών, δίνει στη γυναίκα τη δυνατότητα να αναπτυχθεί επαγγελματικά, να συμμετάσχει σε διαρθρωτικά ευρωπαϊκά προγράμματα αγροτικής πολιτικής και να συνεισφέρει ουσιαστικά στην επιβίωση της γεωργικής εκμετάλλευσης (Σαφιλίου 2006: 220).

Σήμερα, η συμβολή της αγρότισσας στη διατήρηση και αναπαραγωγή του αγροτικού νοικοκυριού είναι αναμφισβήτητη, παρά τη διαφαινόμενη σταδιακή περιστολή της εμπλοκής της στον τομέα της παραγωγής και στη διαδικασία του εκσυγχρονισμού της. Η προσφορά άμισθης και ευέλικτης εργασίας, αν και επέφερε αρνητικές συνέπειες για την ίδια, έχει συμβάλλει ουσιαστικά στην επιβίωση του αγροτικού νοικοκυριού. Η διατήρηση της οικογενειακής εκμετάλλευσης, ειδικότερα, στις αναπτυγμένες κοινωνίες πιστεύεται ότι είναι δυνατή –μέχρι ένα σημείο– χάρη στην ευελιξία της απασχόλησης μέσα στο ίδιο το αγροτικό νοικοκυριό. Για την περεταίρω, όμως, οικονομική στήριξή του, η έξοδος των αγροτισσών που συντελέστηκε τα τελευταία χρόνια προς εξωγεωργικές και παραγεωργικές δραστηριότητες, πέρα ή και παράλληλα με τη σφαίρα της γεωργικής εκμετάλλευσης, λειτούρ-

γηση καθοριστικά. Και αυτό γιατί στη σύγχρονη κοινωνία, όπου η κοινωνική ταυτότητα φαίνεται –σε ένα μεγάλο βαθμό– να προσδιορίζεται από την οικονομική δραστηριότητα, οι αγρότισσες τείνουν να χάσουν το επαγγελματικό τους status, σε ένα χώρο ήδη επαγγελματικά απαξιωμένο. Κάτι τέτοιο με τη σειρά του μπορεί να ερμηνεύσει και την, εν μέρει, καθολικότητα με την οποία εκδηλώνεται από τις ίδιες η επιθυμία εξωγεωργικής ή παραγεωργικής απασχόλησης. Άλλωστε, η μη ικανοποίηση σε ένα χώρο, όπου συμπιέζεται ανάμεσα στις «λιγότερο ποιοτικές» εργασίες στη γεωργική παραγωγή και το κατακλυσμένο, πλέον, από βιομηχανικά κατασκευάσματα νοικοκυριό, κάνει την πολυδραστηριότητα ή πολυαπασχόληση να αναδεικνύεται ως διέξοδος απόδρασης από τον άορατο και ανώνυμο χώρο του νοικοκυριού, ιδιαίτερα για τις νεότερες γενιές των γυναικών.⁸ Και καθώς η ιδιάζουσα δομή των οικογενειακών σχέσεων που χαρακτηρίζουν την παραγωγική διαδικασία προβάλλει αρκετά πατριαρχική, οι πιθανότητες για τις νέες γυναίκες να απασχοληθούν στη γεωργία, ως χώρος όπου θα «κερδίζεται η ζωή» τροφοδοτώντας παράλληλα και πληθυσμιακά το αγροτικό νοικοκυριό, διαφαίνονται ελάχιστες (Pfeffer 1989: 62-64).

Η αγρότισσα, εδώ και χρόνια, διέρχεται κρίση. Κρίση οικονομική, κρίση επαγγελματική, κρίση ταυτότητας, η οποία δεν μπορεί παρά να έχει σημαντικές συνέπειες για την ευρύτερη κοινωνική και οικονομική διατήρηση του αγροτικού χώρου. Η απόρριψη της γεωργίας από τους νέους είναι πλέον γεγονός και ακόμη πιο έκδηλη είναι η απόρριψη του ίδιων των γυναικών στην προοπτική να γίνουν σύζυγοι αγροτών. Βάσει ερευνητικών δεδομένων, με ανάλογο τρόπο φαίνεται να διαμορφώνεται η κατάσταση στην ύπαιθρο σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες καθώς η θέση της γυναίκας στη γεωργική εκμετάλλευση είναι παρόμοια με αυτήν στον ελληνικό χώρο. Για το λόγο αυτό, η ανάλυση της υπάρχουσας κατάστασης και η εύρεση διεξόδων στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες της υπαίθρου έχει κρι-

⁸ Αν και το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης δεν είναι ιστορικά καινούριο στον αγροτικό χώρο, ωστόσο η σημασία του είναι εύλογη σε συνθήκες μείωσης της αγροτικής δραστηριότητας. Η πολυαπασχόληση, ενώ αρχικά θεωρήθηκε ως μεταβατικό στάδιο εξόδου από τη γεωργία, στη συνέχεια άρχισε να ξεετάζεται στο πλαίσιο των στρατηγικών για την επιβίωση ή/και την αναπτυξιακή προσαρμογή της ίδιας της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Όμως, η παράταση της διάρκειας του μεταβατικού σταδίου διαμορφώνει ένα καθεστώς ταξικής ασάφειας και κινητικότητας. Επιπλέον, φαίνεται να αποτελεί μόνιμο φαινόμενο «θολώνοντας» την καθαρή εικόνα της «προφητείας» για την προλεταριοποίηση της αγροτικής κοινωνίας. Με άλλα λόγια, θα έλεγε κανείς πως επιβεβαιώνεται η σημασία της «νέας μεσαίας τάξης», με την έννοια ότι επεκτείνεται και στην ύπαιθρο ο «μικρο-αστικός» χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας. Σ' αυτό, βέβαια, το αναλυτικό πλαίσιο η πολυαπασχόληση μπορεί να θεωρηθεί ως ένας από τους βασικούς παράγοντες κοινωνικής διαφοροποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Περισσότερα για την πολυαπασχόληση ως σύνθετο φαινόμενο στην ύπαιθρο, βλ. Κασίμης – Λουλούδης 1999.

θεί αναγκαία σε ευρωπαϊκό επίπεδο, στο βαθμό που αναγνωρίζεται η σημασία της δραστηριοποίησής τους για την επιβίωση του αγροτικού νοικοκυριού (ό.π.: 66).

Επομένως, και ο σχεδιασμός ολοκληρωμένων προγραμμάτων ανάπτυξης στον αγροτικό χώρο με βάση την «αξιοποίηση» των ίδιων των γυναικών, ως πηγή δύναμης, φαίνεται να αναδειχτηκε μέσα από τη σημασία της βαθύτερης γνώσης του ρόλου τους στη σύγχρονη αγροτική κοινωνία, αλλά και των εργασιακών σχέσεων στο αγροτικό νοικοκυριό, κάτι που ο καταμερισμός της εργασίας ως νομοτελειακή συνέπεια της ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, προφανώς, παρέβλεψε. Βέβαια, ο σχεδιασμός μίας πολιτικής για τη αγροτική και, συνακόλουθα, την τοπική ανάπτυξη δεν συνιστά εύκολη υπόθεση. Και αυτό γιατί δεν συνδέεται, αποκλειστικά και μόνο, με θεσμικές μεταβολές, αλλά με μεταβολές σε επίπεδο νοοτροπίας και πρακτικών. Επιπλέον, η οικονομική ανάπτυξη μιας κοινωνίας δεν αναμένεται να εξαλείψει αυτόματα και τα χαρακτηριστικά της οργάνωσης της οικογενειακής εργασίας έτσι, όπως αυτά διαμορφώνονται στη βάση του βιολογικού φύλου (ό.π.: 70). Τέλος, η πολυδραστηριότητα των γυναικών δεν συμβαδίζει πάντα με την ενίσχυση των συνθηκών «ισότητας», ιδιαίτερα όταν αυτή υπαγορεύεται από λόγους οικονομικής στενότητας της εκμετάλλευσης και όχι οικονομικής αυτονομίας. Για το λόγο αυτό, η εφαρμογή των προγραμμάτων ανάπτυξης του αγροτικού χώρου θα πρέπει να συνδέεται άμεσα και πρωταρχικά με στρατηγικές που θα στοχεύουν στη βελτίωση αυτής καθαυτής της θέσης της γυναίκας-αγρότισσας και σε ένα δεύτερο επίπεδο με ευρύτερους αναπτυξιακούς στόχους.

Από την άλλη πλευρά, η συρρίκνωση και η αβεβαιότητα που προσδίδει πλέον η γεωργική εκμετάλλευση συντελεί στο να γίνεται φανερό πως ο άνδρας-αγρότης-αρχηγός της αδυνατεί πλέον να συντηρήσει το νοικοκυριό αποκλειστικά και μόνο από τη γεωργία, όντας παράλληλα ο μοναδικός «κουβαλητής του σπιτιού». Και τη στιγμή που οι γυναίκες της υπαίθρου έχουν αρχίσει να εντάσσονται στην αγορά εργασίας, είτε ως μισθωτές ή ως αυτοαπασχολούμενες, ο παραδοσιακός ηγεμονικός ρόλος των ανδρών στο πλαίσιο της ανδροκρατικής οικογενειακής εκμετάλλευσης φαίνεται ότι αρχίζει να εξασθενεί. Ο «ανδρισμός» βασίζεται, πλέον, σε περισσότερο τυπικά στοιχεία, όπως ο έλεγχος της γης και η κατοχή ή ο χειρισμός των μηχανημάτων, παρά στην ουσιαστική εξουσία που απορρέει από το ρόλο του αγρότη ως αρχηγού μιας παραδοσιακής οικογενειακής εκμετάλλευσης με τα συμβοηθούντα μέλη να αποτελούν το απαραίτητο εξαρτημένο εργατικό δυναμικό. Ωστόσο, οι οικονομικοκοινωνικοί αυτοί μετασχηματισμοί δύσκολα μπορούν να

ανατρέψουν τα κοινωνικά στερεότυπα και τις αναπαραστάσεις σχετικά με τις έμφυλες κατανομές των ρόλων στη γεωργία, στο νοικοκυριό και την τοπική κοινωνία. Ο αγροτικός κόσμος -όπως με έμφαση αναφέρουν αρκετοί ερευνητές- είναι διαποτισμένος από μία ισχυρή έμφυλη ιδεολογία σε βαθμό που τα ανδρικά πρότυπα να μη διασαλεύονται εύκολα, παρά το γεγονός ότι η γεωργία δεν αποτελεί πλέον την κύρια ή την αποκλειστική δραστηριότητα για πολλά αγροτικά νοικοκυριά (Ανθούλου 2008: 73-74).

3. Τοπική ανάπτυξη και Γυναικείοι Συνεταιρισμοί: η ευρωπαϊκή - θεσμική σκοπιά

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες βασικό στοιχείο της διαρθρωτικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των επιμέρους πολιτικών των κρατών μελών αποτελεί η ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου· εκτιμάται ότι αποτελεί το μέσο που εξυπηρετεί τους στόχους της σύγκλισης μεταξύ των κοινοτικών περιφερειών, αντιπαλεύει τις δυνάμεις περιθωριοποίησης περιοχών ή ομάδων πληθυσμών μέσω της προώθησης πρωτοβουλιών και αντιστέκεται στις τάσεις ομογενοποίησης της παραγωγής και της κουλτούρας που καλλιεργεί σήμερα ο εκσυγχρονισμός της γεωργικής παραγωγής και, γενικότερα, η παγκόσμια οικονομία. Άλλωστε, στον ευρωπαϊκό χώρο, η δημιουργία της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς, που κινείται στη λογική της κατάρτησης των φραγμών ανάμεσα στα επιμέρους κράτη-μέλη, στοχεύει στην ανάπτυξη μιας πιο ανταγωνιστικής ευρωπαϊκής οικονομίας σε παγκόσμιο επίπεδο, αλλά και ενός, όσο το δυνατόν περισσότερο, ομοιογενούς οικονομικού ευρωπαϊκού χώρου.

Μέσα σ' αυτή τη λογική, προέκυψε ως επιτακτική ανάγκη η λήψη ιδιαίτερων μέτρων για τις οικονομικά υστερούσες περιοχές που ήταν αδύνατο από μόνες τους να εκπληρώσουν τους όρους της σύγκλισης. Η τοπική ανάπτυξη προήλθε ως αναγκαία λύση γιατί έπρεπε, αφενός να διαφυλαχθεί η ευρωπαϊκή ταυτότητα και η ποικιλομορφία των επιμέρους περιοχών αφετέρου, να δοθεί πρόσθετη προσοχή στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές. Υπό το πρίσμα αυτό, μικρές τοπικές ατομικές επιχειρήσεις, ο αγροτουρισμός, η προστασία του αγροτικού περιβάλλοντος, η ανάδειξη της ετερογένειας της παραγωγής και της κουλτούρας, αλλά και η ιδιαίτερη ταυτότητα του ευρωπαϊκού και του τοπικού χώρου -μέσα από τη διαλεκτική μεταξύ

τους σχέση- έπρεπε να ενθαρρυνθούν. Πλέον, αναγνωριζόταν ότι η αγροτική οικονομία περιλάμβανε πολλά περισσότερα από τη γεωργία, ο περιφερειακός χαρακτήρας της ανάπτυξης αποκτούσε μεγαλύτερο ειδικό βάρος από τον τομεακό και η πολυδραστηριότητα στον αγροτικό χώρο αναδεικνύονταν ως το κλειδί για την επίτευξη του στόχου (Γιδαράκου 1999: 189-193).

Καθώς, λοιπόν, η κινητοποίηση των τοπικών πηγών πλούτου αναδεικνύεται ως το ζητούμενο της αγροτικής πολιτικής, οι γυναίκες της υπαίθρου αποκτούν ιδιαίτερο ρόλο στο πλαίσιο του σχεδιασμού του. Αποτελούν σημαντική πηγή εργατικού δυναμικού σε εφεδρεία και ανθρώπινο δυναμικό με ιδιαίτερες, όμως, ικανότητες για την ανάδειξη των ενδογενών πηγών των αγροτικών περιοχών και την ενίσχυση της ετερογένειάς τους. Εκτιμάται, ότι συνιστούν δυναμικό κατάλληλο για την υποστήριξη πρωτοβουλιών που θα απευθύνονται στη διατήρηση, αξιοποίηση και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς, της οποίας ανέκαθεν οι ίδιες και ο αγροτικός χώρος ήταν θεματοφύλακες. Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες της υπαίθρου αναζητούν τρόπους απόδρασης από τον αθέατο και ανώνυμο χώρο του νοικοκυριού προς την απασχόληση και την επαγγελματική τους κατοχύρωση. Δίνονται, λοιπόν, κίνητρα για τη δημιουργία ενός ευρύ πεδίου ευκαιριών στον τομέα της εργασίας, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ευελιξία (επιλογή μερικής απασχόλησης), και με προσανατολισμό κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών (π.χ. ήπιες μορφές τουρισμού). Έτσι, η δραστηριοποίηση των γυναικών αναδεικνύεται ως το κοινό ζητούμενο, τόσο από τις ίδιες, όσο από την αγροτική πολιτική, αν και τα σημεία αφετηρίας των δύο μερών είναι διαφορετικά. Οι νέες εργασιακές προκλήσεις, με τις αντίστοιχες θέσεις εργασίας που υποδεικνύονται, αφορούν τις παραγωγικές δραστηριότητες επιχειρηματικής μορφής, οι οποίες εντοπίζονται μέσα, αλλά κυρίως παράπλευρα στη γεωργία που καλείται να παίξει τον κοινωνικό ρόλο του βασικού συνεκτικού κρίκου όλων των πρωτοβουλιών (Bock 1999: 9-10).

Πιο συγκεκριμένα, από τη δεκαετία του 1980 μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1990 και για τον ελλαδικό χώρο, οι επιχειρηματικές αυτές πρωτοβουλίες αφορούσαν σε ένα σημαντικό ποσοστό τον αγροτουρισμό. Ο αγροτουρισμός (ή αγροτοτουρισμός ή τουρισμός υπαίθρου) είναι η μορφή εκείνη του τουρισμού η οποία αναπτύσσεται σε αγροτικές περιοχές που δεν έχουν κορεστεί τουριστικά και συνδέεται με κοινωνικές, περιβαλλοντικές, πολιτισμικές και κοινοτικές αξίες, οι οποίες επιτρέπουν τόσο στους οικοδεσπότες όσο και στους φιλοξενούμενους-επισκέπτες να υφίστανται αλληλεπιδράσεις και να μοιράζονται εμπειρίες. Πρόκειται για τις

τουριστικές δραστηριότητες που αναπτύσσονται από άτομα που ασχολούνται κυρίως στον πρωτογενή τομέα, δηλαδή από κατοίκους των αγροτικών περιοχών, οι οποίοι με τη δημιουργία μικρών οικογενειακών ή συνεταιριστικών αγροτουριστικών μονάδων παροχής υπηρεσιών και αγαθών, στοχεύουν στην ενίσχυση του γεωργικού εισοδήματος και τη διαφύλαξη και προώθηση της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, του φυσικού περιβάλλοντος και της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας (Ιακωβίδου 2000: 69-70). Γενικότερα, ο αγροτουρισμός αναφέρεται στο σύνολο των δραστηριοτήτων (διαμονή με τη μορφή καταλυμάτων, εστίαση και δραστηριότητες αναψυχής) που προσφέρονται από τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες διατηρούν τη γεωργία ως κύριο επάγγελμα ή σε ορισμένες περιπτώσεις δευτερεύον. Μαζί με άλλες εναλλακτικές μορφές τουρισμού, όπως ο οικολογικός, ο περιβαλλοντικός, ο ιαματικός και ο τουρισμός περιπέτειας, αποτελούν μέρος του αγροτικού τουρισμού και γι' αυτό δεν θα πρέπει να συγχέονται μαζί του (Ιακωβίδου 1998: 485, 487).

Ο αγροτουρισμός δεν είναι απλά μία δραστηριότητα που λαμβάνει χώρα στον αγροτικό χώρο, αλλά είναι τουρισμός ο οποίος εξελίσσεται σε ένα χώρο οικειότητας, επικοινωνίας και εργασίας, έχοντας τη δική του ζωή, τη δική του παράδοση και ιστορία, τη δική του ταυτότητα. Είναι ο τουρισμός «ενός τόπου» που η πρωτοβουλία και διαχείρισή του ανήκει στους ανθρώπους του «τόπου», ένας τουρισμός όπου ο καθένας μοιράζεται κάτι με άλλους με κεντρικό και ουσιώδες στοιχείο τον άνθρωπο. Παράλληλα, είναι μία μορφή τουρισμού η οποία ενσωματώνεται στον οικολογικό και κοινωνικό ιστό των αγροτικών κοινοτήτων, προσαρμόζεται στις ανάγκες και δυνατότητες της αγροτικής οικογένειας, ευνοεί την επαφή με τη φύση και τη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου και μπορεί να συμβάλλει –με την προϋπόθεση της απαραίτητης εμπειρίας διαχείρισης μιας μικρής πολυδραστήριας και καινοτόμου επιχείρησης– στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών και ιδιαίτερα των ορεινών και μειονεκτικών (2000: 69-70).⁹

Παρόλα αυτά, στον ελλαδικό χώρο, η παραδοσιακή προτίμηση της τουριστικής πελατείας στον παραθαλάσσιο τουρισμό ευνόησαν τελικά την εγκατάσταση του αγροτουρισμού σε περιοχές που διαθέτουν τα σχετικά κλασικά συγκριτικά

⁹ Κατ' αυτήν την έννοια θεωρείται ως μία από τις κατεξοχήν δραστηριότητες που προωθεί την αγροτική ανάπτυξη και είναι συμβατή με την έννοια της «αειφορίας». Και αυτό γιατί συμβάλλει στην οικονομική ενεργοποίηση των αγροτικών ζωνών δίχως να ανταγωνίζεται τους φυσικούς ή τους ανθρώπινους πόρους, επομένως είναι συμβατός με τις περιβαλλοντικές αξίες.

πλεονεκτήματα έναντι των ορεινών μειονεκτικών, παρότι ο τουρισμός εκεί είναι ήδη ανεπτυγμένος, όπως για παράδειγμα σε παραλιακούς οικισμούς, νησιά ή ακόμη και σε βουνά που διαθέτουν υποδομή για χειμερινά σπορ (ορεινός τουρισμός). Και αυτό γιατί, σύμφωνα με τα κριτήρια της ευρωπαϊκής νομοθεσίας, οι περιοχές αυτές θεωρούνται κατά κανόνα αγροτικές και συχνά χαρακτηρίζονται ως μειονεκτικές, λόγω της δημογραφικής τους κατάστασης και των γεωργο-οικονομικών τους επιδόσεων. Μ' αυτό τον τρόπο, μπορούν να επωφελούνται των ειδικών χρηματοδοτήσεων για την ανάληψη δράσεων τοπικής ανάπτυξης, όπως αυτή του αγροτουρισμού. Όμοια, η αγροτουριστική εξάπλωση στις παραθαλάσσιες μεσογειακές ζώνες αναπαράγει το μέχρι σήμερα κυρίαρχο τουριστικό μοντέλο στη βάση του στερεότυπου «ήλιος και θάλασσα», επισύροντας στο περιθώριο της τουριστικής κίνησης και των επενδύσεων τις αγροτικές περιοχές (1998: 490).

Παράλληλα με την ανάπτυξη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στην ύπαιθρο στο πλαίσιο του αγροτουρισμού και σε συνάρτηση μ' αυτόν, την ίδια περίοδο, ενισχύθηκαν και άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες, όπως η παραγωγή και εμπορία ειδών που προέρχονται από τη μεταποίηση προϊόντων της γεωργικής εκμετάλλευσης (είδη διατροφής), η κατασκευή και εμπορία προϊόντων πολιτιστικής κληρονομιάς (είδη λαϊκής τέχνης) και, τέλος, η παραγωγή και εμπορία προϊόντων εναλλακτικών μορφών γεωργίας (βιολογικά προϊόντα), με τη δυνατότητα οργάνωσης σε ατομικό ή και συλλογικό επίπεδο. Ουσιαστικά, τα περισσότερα από αυτά τα πεδία επαγγελματοποιούσαν πρώην άτυπες μορφές εργασίας και δράσης των γυναικών στην ύπαιθρο, αξιοποιώντας τις διαθέσιμες τοπικές πηγές πλούτου, όπως άλλωστε ορίζονταν και στους αρχικούς στόχους.

Σήμερα, έτσι όπως έχει διαμορφωθεί ο καταμερισμός των επιχειρηματικών δράσεων στους παραπάνω τομείς, η πλειονότητά τους εντοπίζεται στην κατηγορία των ειδών διατροφής, ακολουθεί η κατηγορία των ειδών λαϊκής τέχνης, έπεται αυτή των αγροτουριστικών καταλυμάτων και τελευταία στη σειρά βρίσκεται η κατηγορία των βιολογικών προϊόντων. Βασικό, ωστόσο, χαρακτηριστικό όλων αυτών των επιχειρηματικών δράσεων είναι η μεταξύ τους υποστήριξη, καθώς παραπέμπουν στη σημασία της παράλληλης ανάπτυξής τους στο πλαίσιο του αγροτικού τουρισμού ώστε να αποτελέσουν βιώσιμες μορφές απασχόλησης στην ύπαιθρο. Οργα-

νώνονται κυρίως σε συλλογικό επίπεδο, με τη μορφή γυναικείων συνεταιρισμών¹⁰, και λιγότερο σε ατομικό ή με τη μορφή οικογενειακής επιχείρησης (www.agrotour.gr).

Οι γυναικείοι συνεταιρισμοί δεν συνιστούν φαινόμενο των τελευταίων δύο ή τριών δεκαετιών. Οι πρώτοι από αυτούς ιδρύθηκαν τη δεκαετία του 1950 με την υποστήριξη του Υπουργείου Γεωργίας -ο πρώτος ιδρύθηκε το 1957 στην περιοχή των Γρεβενών-, στοχεύοντας στη στήριξη του οικογενειακού εισοδήματος με την παράλληλη αναβάθμιση της κοινωνικής θέσης της αγρότισσας. Η τύχη, όμως, των πρώτων συνεταιρισμών ήταν πολύ διαφορετική από αυτή των σημερινών· οι προτεραιότητες της τότε αγροτικής πολιτικής επικεντρώνονταν σε ζητήματα αύξησης των αποδόσεων και εκσυγχρονισμού της γεωργίας, με αποτέλεσμα οι συνεταιρισμοί τη δεκαετία του 1950 να μην μπορούν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στον αγροτικό χώρο και να σταματήσουν τη λειτουργία τους, τουλάχιστον οι περισσότεροι από αυτούς.

Η δεκαετία του 1980 είναι η περίοδος εκείνη που η Ευρωπαϊκή Ένωση, μεταξύ των άλλων, αρχίζει να προβληματίζεται στα θέματα ισότητας των φύλων. Πιο συγκεκριμένα, μέχρι το 1988 η πολιτική για την επίτευξη της ισότητας περιοριζόταν στα «Μεσοπρόθεσμα Προγράμματα» (χρηματοδότηση σχεδίων επαγγελματικής κατάρτισης για την απασχόληση των γυναικών), ενώ από το 1988 και μετά η αρχή των ίσων ευκαιριών για άνδρες και γυναίκες τίθεται ως στόχος από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και, στη συνέχεια, επεκτείνεται και στα υπόλοιπα Διαρ-

¹⁰ Ιστορικά, οι συνεταιρισμοί δημιουργήθηκαν στη βάση της διάδοσης του πνεύματος του «συνεργατισμού» και της τάσης συνένωσης των οικονομικά και κοινωνικά πιο αδύνατων για την υπεράσπιση των συμφερόντων τους στηριζόμενοι στην αρχή «η ισχύς εν τη ενώσει». Ο συνεταιρισμός, γενικότερα, είναι μία αυτόνομη ένωση προσώπων που συγκροτείται εθελοντικά για την αντιμετώπιση των κοινών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών αναγκών και επιδιώξεων, διαμέσου μιας συνδιόκτητης και δημοκρατικά διοικούμενης επιχείρησης. Το διπλό αυτό χαρακτηριστικό αποτελεί και την ιδιαιτερότητά του, εφόσον τον διαφοροποιεί από τις κερδοσκοπικές εταιρείες. Βάση για τη συμμετοχή σε ένα συνεταιρισμό αποτελεί το προσωπικό και αμοιβαίο όφελος των μελών του. Είναι ανοιχτός σε όλα τα άτομα που επιθυμούν να αποδεχθούν τις ευθύνες του μέλους, χωρίς κοινωνικές διακρίσεις (φυλής, πολιτικών πεποιθήσεων, θρησκείας κ.λπ.). Διοικείται από τα ίδια τα μέλη του, τα οποία συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση της πολιτικής του και στη λήψη των αποφάσεων. Όσοι προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως αιρετοί εκπρόσωποι είναι υπόλογοι στα υπόλοιπα μέλη και όλοι συνολικά έχουν ίσα δικαιώματα ψήφου (κάθε μέλος μία ψήφος). Ο συνεταιρισμός είναι αυτόνομος, δηλαδή ανεξάρτητος από την εκτελεστική εξουσία και τις κερδοσκοπικές εταιρείες. Επιπλέον, είναι «επιχείρηση», δρα στην αγορά και, συνεπώς, πρέπει να «μετρά» την οικονομική του αποδοτικότητα. Ως σχήμα συλλογικής οικονομικής δραστηριότητας που βοηθά στην κοινή και αλληλέγγυα αντιμετώπιση των προβλημάτων, στην κοινή εκμετάλλευση ή αξιοποίηση παραγωγικών μέσων και στην αύξηση του εισοδήματος, θα πρέπει να διακρίνεται για την επιχειρηματική του αποτελεσματικότητα, την ικανή σε κεφάλαια και προσωπικό συγκρότησή του, τη χρησιμοποίηση της σύγχρονης τεχνολογίας και την προσαρμογή του στις συνθήκες και απαιτήσεις της αγοράς (νόμος 1541/1985). Σχετικά με τη δομή, τις αρχές και το νομοθετικό πλαίσιο των συνεταιρισμών, βλ. Κασσαβέτης 2000.

θρωτικά Ταμεία. Από το 1990 και με αφορμή την Κοινοτική Πρωτοβουλία NOW (1991-1994), η μεθοδολογία σχεδιασμού και εφαρμογής των πρωτοβουλιών διαφοροποιείται σημαντικά και τα σχέδια που υλοποιούνται αποκτούν χαρακτηριστικά εξειδικευμένων δράσεων με βάση το φύλο. Μεταφέρεται τεχνογνωσία για την υλοποίηση ολοκληρωμένων παρεμβάσεων με διευρυμένη, πλέον, στόχευση και συγκεκριμένα στους τομείς της επιχειρηματικότητας, των συμβουλευτικών δομών, των υποδομών φροντίδας παιδιών κ.λπ.. Τέλος, από το 1999 υιοθετείται η διπλή στρατηγική της ένταξης της διάστασης του φύλου (gender mainstreaming) στο σύνολο των πολιτικών και μέτρων που χρηματοδοτούνται από τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά Ταμεία σε συνδυασμό με την υλοποίηση θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών, όπου εντοπιζόνταν η αναγκαιότητά τους (Ιακωβίδου 2007: 43).

Παράλληλα, η αυξημένη σημασία της γεωργίας στην ύπαιθρο για την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα περιβαλλοντικά θέματα που άρχισαν να ανακύπτουν σχετικά με την ευαισθητοποίηση του κοινού από τη δεκαετία του 1980, υπέδειξαν αυτόν καθ' αυτόν τον αγροτουρισμό, ως τον τομέα με τις πιο ευοίωνες προοπτικές για την ανάπτυξη παράλληλων απασχολήσεων. Στο πλαίσιο, λοιπόν, των παραπάνω συνθηκών και στη βάση μοντέλων του εξωτερικού ιδρύθηκαν οι πρώτοι γυναικείοι συνεταιρισμοί στον ελλαδικό χώρο, και πιο συγκεκριμένα στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές ¹¹ (Γιδαράκου 1999: 200-201). Η πρωτοβουλία υλοποιήθηκε μέσω της Γενικής Γραμματείας Ισότητας (Γ.Γ.Ι.), σύμφωνα με την οποία κύριος και πρωταρχικός της στόχος ήταν η απόκτηση εκ μέρους των συνεταιρισμένων γυναικών οικονομικής και κοινωνικής αυτοδυναμίας και δευτερευόντως -κατόπιν επιλογής- η συμβολή τους στο εισόδημα της οικογένειας. Κατά τη Γ.Γ.Ι., «ο αγροτουρισμός (και οι παράλληλες προς αυτόν δραστηριότητες) προσιδιάζει από τη “φύση” του τη δυνατότητα μιας ολοκληρωμένης και ανεξάρτητης εργασίας μέσω της οποίας η γυναίκα αποκτά ένα “αυτοτελές” εισόδημα που διαχειρίζεται κατά βούληση· εναπόκειται στην ίδια για τον τρόπο που θα το αξιοποιήσει, είτε ανεξάρτητα από τον

¹¹ Ο πρώτος γυναικείος συνεταιρισμός ιδρύθηκε και λειτούργησε στην Πέτρα της Λέσβου το 1983. Στη συνέχεια ιδρύθηκαν οι συνεταιρισμοί στα Μαστιχοχώρια της Χίου, στα Αμπελάκια της Θεσσαλίας, στον Άγιο Γερμανό της Φλώρινας και στη Μαρώνεια της Ροδόπης. Μέχρι τη δεκαετία του 1980 και για ορισμένες περιοχές της υπαίθρου, η απουσία καταλυμάτων λειτουργούσε ως αντικίνητρο για την παραμονή επισκεπτών που έφταναν εκεί με βασικό κίνητρο την οικολογία, τη φυσιολατρία ή την επιστημονική παρατήρηση. Σήμερα, ο συνολικός αριθμός των γυναικείων συνεταιρισμών (αγροτουριστικών ή παράλληλων προς αυτόν) ανέρχεται στους 130 και μόνο ένα μικρό ποσοστό αυτών διαθέτει καταλύματα.

οικογενειακό προϋπολογισμό είτε ενισχύοντάς τον» (Παπακωνσταντινίδης 1993: 21).

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, κρατικοί φορείς αξιοποίησαν τη χρηματοδότηση κοινοτικών προγραμμάτων (Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα και Leader) και ενθάρρυναν την ανάπτυξη ενός σημαντικού αριθμού γυναικείων συνεταιρισμών, αγροβιοτεχνικού κυρίως χαρακτήρα, δηλαδή ειδικευμένων στην παραγωγή μεγάλης ποικιλίας «παραδοσιακών» ειδών και παρασκευασμάτων με την αξιοποίηση προϊόντων της τοπικής γεωργικής εκμετάλλευσης. Οι συνεταιρισμοί αυτού του είδους, με το να ανήκουν στα άμεσα συμφραζόμενα του αγροτουρισμού ή αλλιώς στις «παράλληλες» δράσεις του, έχουν ως στόχο τη διασύνδεσή τους με αυτόν καθ' αυτόν τον αγροτουρισμό μέσω της τροφοδοσίας των τουριστών που προτιμούν τις ήπιες μορφές τουρισμού έναντι του βιομηχανοποιημένου στον αγροτικό χώρο και, συνεπώς, επιλέγουν να διαμείνουν σε κατάλυμα υπό τη μορφή του 'Bed and Breakfast'.¹²

¹² Πρόκειται για το σχήμα παροχής διανυκτέρευσης με πρωινό ή και γεύμα που έχει υιοθετηθεί στον ελληνικό χώρο, επειδή προσιδιάζει περισσότερο στις συνθήκες της μικρής εκμετάλλευσης και δεν ενσωματώνει το χώρο εργασίας (γεωργική γη, σταβλικές και άλλες εγκαταστάσεις) μαζί με το χώρο κατοικίας της αγροτικής οικογένειας. Στη Μεσογειακή ύπαιθρο, η αγροτική κατοικία συγκεντρώνεται στον οικισμό της κοινότητας (πυρηνικό χωριό), ενώ η γεωργική εκμετάλλευση, ως μονάδα παραγωγής, είναι ανεξάρτητη από το χώρο κατοικίας και βρίσκεται μακριά από το οικιστικό κέντρο. Υπό την έννοια αυτή, η άμεση διασύνδεση της διαμονής των τουριστών στην ύπαιθρο με τις γεωργικές δραστηριότητες της οικογένειας υποδοχής δεν είναι ευδιάκριτη, με συνέπεια η ενσωμάτωση του τουριστικού προϊόντος στην αγροτική ζωή να είναι σχεδόν αδύνατη. Γίνεται, λοιπόν, πολύ δύσκολο το εγχείρημα της ολοκλήρωσης δύο διαφορετικών δραστηριοτήτων της εκμετάλλευσης, δηλαδή της παραγωγικής διαδικασίας και της παροχής τουριστικών υπηρεσιών, στο πλαίσιο ενός δυναμικού αγροτουριστικού προϊόντος που θα ενσωματώνει την «εικόνα του τόπου» (Ιακωβίδου 1998: 489). Αντίθετα, στις υπαίθριες περιοχές του εξωτερικού και, ειδικότερα, αυτές των βόρειων ευρωπαϊκών χωρών (Σουηδία, Ελβετία, Ηνωμένο Βασίλειο κ.α.), η ύπαρξη μεγάλων εκμεταλλεύσεων επιτρέπει τη διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων στο αγρόκτημα ή την «απομονωμένη φάρμα» μέσω του αγροτικού τουρισμού, αξιοποιώντας ένα αριθμό δωματίων των μεγάλων αγροτικών σπιτιών. Τα σπίτια αυτά, κτισμένα σε εποχές που οι οικογένειες ήταν πολυμελείς, μένουν άδεια καθώς ο αριθμός των παιδιών μειώνεται και ταυτόχρονα πολλοί νέοι εγκαταλείπουν την ύπαιθρο. Στις περιπτώσεις αυτές, ο ρόλος της νοικοκυράς επαγγελματοποιείται, και ταυτόχρονα λειτουργεί ως ξεναγός ή και εκπαιδευτρια του αγροτουρίστα—περιηγητή στους χώρους και τις δραστηριότητες της εκμετάλλευσης και του νοικοκυριού. Η μορφή αυτού του τουρισμού προϋποθέτει τη συμμετοχή του αγροτουρίστα στη ζωή των αγροτών και στις δραστηριότητες της εκμετάλλευσης (Bufr 1997: 10). Οι επιχειρήσεις οικιακής φιλοξενίας δεν είναι ένα καινούριο φαινόμενο. Τέτοιες μορφές εργασίας οικιακής βάσης, παρόλο που μπορεί να συγκεντρώνουν συντηρητικές αξίες και πρακτικές ως προς τα έμφυλα στερεότυπα και τον καταμερισμό της εργασίας, ωστόσο, συνιστούν εκδηλώσεις ενίσχυσης της ευελιξίας της απασχόλησης τόσο για τους άνδρες όσο για τις γυναίκες στη σύγχρονη κοινωνία. Κάτι τέτοιο, ενδεχομένως, να είναι συναφές με το γεγονός ότι η κυριότητα ενός σπιτιού, ως πρακτική, έχει εξαπλωθεί για παράδειγμα στην Σκωτία και στο υπόλοιπο Ηνωμένο Βασίλειο τις τελευταίες δεκαετίες, κατά συνέπεια παρέχονται ευκαιρίες μετατροπής των σπιτιών ως περιουσιακό στοιχείο σε επιχειρήσεις υπό την μορφή της εισοδηματικής παραγωγής. Αυτή η μορφή της αυτόνομης εργασίας επιτρέπει την κατανόηση των πρωτο-μοντέρνων, ευέλικτων ιδανικών και πρακτικών της οικιακής εργασίας. Η εστίαση στις επιχειρήσεις φιλοξενίας που βασίζονται στην κατοικία εσωκλείει τους τομείς τόσο της ίδιας της κατοικίας όσο και της εργασίας, ο διαχωρισμός των οποίων, ως χαρακτηριστικό της βιομηχανοποίησης, δεν είναι πάντα αντιληπτός. Η μικρή αυτή επιχείρηση φιλο-

Η διεύρυνση του κύκλου εργασιών των υπηρεσιών στον αγροτικό τουρισμό, που εμπεριέχει τον αγροτουρισμό, και, ταυτόχρονα, η δημιουργία ευνοϊκών προϋποθέσεων για την κατανάλωση προϊόντων και ειδών που προσφέρουν οι συνεταιρισμοί αγροβιοτεχνικού τύπου αποτελεί, πλέον, ζητούμενο και στόχο προς επίτευξη και στον ελλαδικό χώρο. Σήμερα, η έννοια και το περιεχόμενο του αγροτουρισμού δεν περιορίζεται απλά και μόνο στην παροχή κάποιου καταλύματος, το οποίο βέβαια απέχει πολύ από το πρότυπο των ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων των πολυσύχναστων τουριστικών ζωνών. Παράλληλα με την αναζήτηση της «αυθεντικότητας» και την ανάγκη των κατοίκων των αστικών κέντρων για επανασύνδεση με τη φύση και τον αγροτικό πολιτισμό, όλο και περισσότεροι τουρίστες επιθυμούν, πλέον, ποικιλία δραστηριοτήτων στις διακοπές τους μετά τη «φυγή» τους από την πόλη. Αυτή, λοιπόν, η τουριστική ζήτηση αρχίζει να καθιερώνει μία νέα πολιτική γύρω από τα αγροτικά τουριστικά προϊόντα. Πρόκειται για την όσο το δυνατό μεγαλύτερη υιοθέτηση της έννοιας του αγροτουρισμού, ως προϊόν που θα επιτρέπει την ενσωμάτωση ολόκληρης της εικόνας της περιοχής έτσι, όπως αυτή καταγράφεται στο αγροτικό τοπίο, στους τρόπους ζωής και τον πολιτισμό της, πέρα από τις ήδη καθιερωμένες προσφερόμενες αγροτουριστικές υπηρεσίες και τα τοπικά προϊόντα.

Υπό την έννοια αυτή, γίνονται προσπάθειες στις υπηρεσίες των αγροτουριστικών επιχειρήσεων (συνεταιρισμών ή ατομικών/οικογενειακών επιχειρήσεων) να περιληφθούν και δραστηριότητες οι οποίες θα αξιοποιούν τους φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους της περιοχής υποδοχής. Κύριο χαρακτηριστικό τους επιδιώκεται να είναι τόσο η διατήρηση της προσωπικής σχέσης μεταξύ φιλοξενούμενου και οικοδεσπότη, όσο και η ενεργή συμμετοχή των επισκεπτών σε συγκεκριμένες δραστηριότητες, στο βαθμό βέβαια που εκδηλώνεται από την πλευρά τους η ανάλογη επιθυμία. Επομένως, αυτό που θα πρέπει να χαρακτηρίζει τον αγροτικό τουρισμό είναι η ευκαιρία της προσωποποιημένης επαφής του επισκέπτη, της ένταξής του στο φυσικό και ανθρώπινο περιβάλλον της κοινωνίας υποδοχής, καθώς επίσης η δυνατότητα συμμετοχής του στις δραστηριότητες, τον τρόπο ζωής και τα έθιμα των κατοίκων της περιοχής. Η ενεργή συμμετοχή με «όλη την κοινωνική εξάρτηση» αποτελεί την προϋπόθεση της διαμονής. Αυτή η ενεργή συμμετοχή σε συνδυασμό με την αυθεντικότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών είναι που δημιουργεί και το

ξενίας υποδεικνύει την επιβίωση μίας σημαντικής πρωτο-μοντέρνας, συντηρητικά οργανωμένης, οικιακής οικονομικής δραστηριότητας (Di Domenico 2008:329).

«συγκριτικό πλεονέκτημα» του αγροτουρισμού (Σκουτέρη-Διδασκάλου 1998). Βέβαια, το πώς κάτι τέτοιο θα μπορούσε να προσαρμοστεί στα δεδομένα της ελληνικής περίπτωσης στο βαθμό που η γεωργική εκμετάλλευση είναι ανεξάρτητη από το χώρο της αγροτικής κατοικίας, αποτελεί ένα θέμα που χρήζει ιδιαίτερης διερεύνησης και προσοχής. Ωστόσο, η υιοθέτηση μίας ολοκληρωμένης τουριστικής πολιτικής που θα αποσκοπεί στη μεταβολή των παραδοσιακών προτύπων προς ένα μοντέλο τουρισμού που θα βασίζεται και θα «ανακαλύπτει» τον πολιτισμό της κάθε επισκεπτόμενης περιοχής, ενδεχομένως, να λειτουργούσε καθοριστικά προς την παραπάνω κατεύθυνση (Ιακωβίδου 1998: 491).

Αναμφισβήτητα, αυτό που έχει προκύψει έως σήμερα είναι η ανάγκη συντονισμού της ποικιλίας των δραστηριοτήτων που συνδέονται με τα ήδη υπάρχοντα αγροτικά τουριστικά προϊόντα και υπηρεσίες, όπως η πληροφόρηση του κοινού, η κατοχύρωση της ποιότητάς τους, η διασύνδεσή τους με τις αγορές σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο, στη βάση ενός συγκεκριμένου πλαισίου αρχών και θέσεων. Η εκτέλεση ενός τέτοιου πλαισίου έχει ανατεθεί σε ένα ημικρατικό, περιορισμένης νομικής ευθύνης οργανισμό, την «ΑΓΡΟΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ», ο οποίος βρίσκεται ακόμη στο στάδιο της ανάπτυξης και διεύρυνσής του σε ό,τι αφορά το οργανωτικό του διάγραμμα και τη δραστηριότητά του. Επιπλέον, ο στόχος της οριζόντιας διασύνδεσης των αγροτικών τουριστικών ενεργειών σε εθνικό και διεθνές επίπεδο θα μπορούσε να διευκολυνθεί τόσο μέσω της ανταλλαγής εμπειριών και πληροφοριών, όσο και μέσω της εκμάθησης νέων δεξιοτήτων που σήμερα εκλείπουν σε μεγάλο βαθμό.

Ένα σημαντικό βήμα προς την οριζόντια διασύνδεση των γυναικείων συνεταιρισμών αποτέλεσε η «Ένωση των Γυναικείων Συνεταιρισμών» που δημιουργήθηκε το 1999. Η Ένωση ιδρύθηκε με φιλόδοξους στόχους οι οποίοι, εάν εκπληρώνονταν επιτυχώς, θα μπορούσαν να αποτελέσουν σημαντικό παράγοντα για τις γυναίκες του αγροτικού τουρισμού. Αρχικοί της στόχοι υπήρξαν η ενδυνάμωση, η διεύρυνση και ο συντονισμός ενός ευρύ φάσματος συνεταιριστικών ενεργειών αναφορικά με το εμπόριο και την προβολή και προώθηση των προϊόντων και υπηρεσιών τους. Στην πορεία προστέθηκαν αυτοί της αναβάθμισης του επιπέδου της επαγγελματικής εκπαίδευσης των εκλεγμένων στελεχών των συνεταιρισμών και των ίδιων των μελών τους, καθώς και η συμμετοχή τους σε σχετικά συνέδρια στον ελλαδικό χώρο και το εξωτερικό. Μεταξύ των στόχων της, θα μπορούσε παράλληλα να συμπεριληφθεί η διευκόλυνση δανεισμού μέσω της σύναψης συμβάσεων με

χρηματοπιστωτικά ιδρύματα και η διασύνδεση και διαμεσολάβησή της για συνεργασία και δικτύωση με την αναπτυξιακή τοπική αυτοδιοίκηση και άλλους τύπους οργανισμών. Ωστόσο, η ολιγομελής συμμετοχή γυναικών στην Ένωση, που εδρεύει μόνο στην Αθήνα, αδυνατεί να εκτελέσει καθήκοντα για περίπου εκατό συνεταιρισμούς, με αποτέλεσμα οι στόχοι για τους οποίους ιδρύθηκε να μένουν απραγματοποίητοι (Kazakoroulos and Gidaraku 2003: 42-43).

4. Επιχειρηματικότητα και γυναίκες επιχειρηματίες της υπαίθρου

Σύμφωνα με ένα ευρύτερο ορισμό, η επιχειρηματικότητα περιλαμβάνει όλους τους αυτοαπασχολούμενους οι οποίοι συμμετέχουν με μια μορφή δραστηριότητας που αποφέρει κέρδος. Ορισμένοι, μάλιστα, ερευνητές διατυπώνουν την άποψη πως η ανακάλυψη των ευκαιριών συνιστά το καίριο σημείο της επιχειρηματικότητας, άλλοι ισχυρίζονται πως η επιχειρηματικότητα αναπτύσσεται από την αντίληψη των ευκαιριών παρά από τον έλεγχο των πόρων και κάποιοι άλλοι υποστηρίζουν ότι η επιχειρηματικότητα είναι μία διαδικασία δημιουργίας αξίας από το συνδυασμό των πόρων για την αξιοποίηση μίας ευκαιρίας. Τα τελευταία, ωστόσο, χρόνια όλοι οι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι σχεδόν σε όλους τους ορισμούς υπάρχει μία κοινή συμφωνία και αυτή εστιάζει στην επιχειρηματική συμπεριφορά που συνίσταται στην ανάληψη πρωτοβουλίας, στην οργάνωση και αναδιοργάνωση των κοινωνικών και οικονομικών μηχανισμών για τη μετατροπή μέσων και καταστάσεων σε πρακτικό επίπεδο, στην αποδοχή του ρίσκου ή της αποτυχίας και, τέλος, στην ανταμοιβή. Με ανάλογο τρόπο, επιχειρηματίας μπορεί να οριστεί εκείνος ή εκείνη που ερευνά τη δυναμικότητα του επιχειρηματικού περιβάλλοντος, αναγνωρίζει τις ευκαιρίες, οργανώνει τις πηγές και τους πόρους και ενεργεί για τη μεγιστοποίηση των επιχειρηματικών ευκαιριών με την ανάληψη ρίσκου (Γιάκκα 2006: 9-10).

Ορισμένοι, όμως, μελετητές τονίζουν τη σημασία του κοινωνικο-πολιτισμικού περιβάλλοντος στην ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας. Αρκετοί χρησιμοποιούν ένα συγκριτικό πλαίσιο προκειμένου να δώσουν έμφαση στους τρόπους με τους οποίους οι διαφορετικές κοινωνίες, με τα διαφορετικά ενδιαφέροντα, συμπεριφορές, έμφυλες ιδεολογίες ή ταξικά συστήματα λειτουργούν για να παράγουν διαφορετικά είδη επιχειρηματιών και διαφορετικά πρότυπα επιχειρηματικής συμπεριφοράς. Σε

ό,τι αφορά την έμφυλη διάσταση της επιχειρηματικότητας, θα μπορούσε κανείς πολύ εύκολα να υποστηρίξει πως τόσο στις ανεπτυγμένες όσο και στις αναπτυσσόμενες χώρες, παράγοντες όπως οι έμφυλοι περιορισμοί, η ανδρική κυριαρχία, η χαμηλή αμοιβή, η προκατάληψη και η διάκριση αποτρέπουν τις γυναίκες από το να προσπαθήσουν να προχωρήσουν στις καριέρες τους, με αποτέλεσμα να ωθούνται στην έναρξη των δικών τους επιχειρήσεων, κύρια, στο εμπόριο και τους τομείς υπηρεσιών. Κατά γενικό κανόνα, οι γυναίκες αποτελούνται σε χαμηλής παραγωγικότητας επαγγέλματα σε σχέση με αυτά των ανδρών, τα οποία αιτιολογούν και το μισθολογικό μεταξύ τους χάσμα. Σύμφωνα μ' αυτό, αμείβονται λιγότερο για ισάξια προσφερόμενη εργασία από την πλευρά τους (Yetim 2008: 864). Από τη φεμινιστική σκοπιά, η ανισότητα των αμοιβών μπορεί να ερμηνευθεί ως απόρροια των οικογενειακών καθηκόντων των γυναικών, ενώ συχνά αυτά τα καθήκοντα χρησιμοποιούνται από το κεφάλαιο για να εκλογικεύσουν τις διακρίσεις. Συνεπώς, οι μορφές καταπίεσης έξω από την οικογένεια, και στην συγκεκριμένη περίπτωση στο πεδίο της εργασίας, προέρχονται από τις σχέσεις μέσα σ' αυτή (Βαΐου-Στρατηγάκη 1989: 18).

Σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα, το ξεκίνημα μίας επιχείρησης και η διατήρησή της απαιτεί επιπλέον προσπάθεια για τις γυναίκες που στοχεύουν να πετύχουν σε «ανδρικά» κυριαρχούμενα περιβάλλοντα εργασίας. Ακόμη και οι έρευνες που διεξάγονται για την επιχειρηματικότητα βασίζονται στα «ανδρικά» χαρακτηριστικά και εστιάζουν στις ενέργειες εκείνες που ανήκουν στην περιοχή του κοινωνικού φύλου που αποδίδεται στους άνδρες. Έτσι, η επιχειρηματικότητα μπορεί να ειπωθεί και ως ένα φαινόμενο το οποίο προέρχεται/ή και καλλιεργείται από διαφορετικά κοινωνικοπολιτισμικά περιβάλλοντα και συμφραζόμενα, η επίδραση των οποίων φαίνεται να διαφέρει ανάλογα με την εκάστοτε κοινωνική συγκρότηση του φύλου. Τόσο, όμως, η ανδρική όσο και η γυναικεία εκδοχή της επιχειρηματικότητας φαίνεται ότι μπορεί να επωφεληθεί από διαφορετικές διαστάσεις των κοινωνικών συμφραζομένων, την ώρα που και οι δύο μπορεί να μοιράζονται ορισμένες κοινές (Yetim 2008: 865).

Το κοινωνικό κεφάλαιο που αφορά στους πόρους που προέρχονται από τα κοινωνικοπολιτισμικά δίκτυα των ανθρώπων και τους προσωπικούς δεσμούς αποτελεί μία από τις σημαντικότερες διαστάσεις της επιχειρηματικότητας. Υπό την έννοια αυτή, κύριες διαφορές εντοπίζονται μεταξύ των δύο φύλων στο πλαίσιο της επιχειρηματικής δράσης και στον τρόπο που αυτή κατασκευάζεται, αναφορικά με

τη χρήση των αποκαλούμενων επίσημων δικτύων του κοινωνικού κεφαλαίου (τραπεζίτες, δικηγόροι, λογιστές, οικονομικοί και επιχειρηματικοί σύμβουλοι, μέλη επιμελητηρίων ή άλλων υπηρεσιών) και ανεπίσημων (οικογένεια, συγγενείς, φίλοι, σύντροφοι). Οι γυναίκες, λοιπόν, επιχειρηματίες φαίνεται ότι χτίζουν στενότερες σχέσεις εμπιστοσύνης με τα ανεπίσημα δίκτυα του κοινωνικού κεφαλαίου, παρόλο που τείνουν να εμπεριέχουν στις πρακτικές τους τα επίσημα σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι οι άνδρες (ό.π.: 866-870).¹³

Επιπλέον, ευρήματα ερευνών τόσο σε δυτικές όσο και σε ανατολικές κοινωνίες υποδεικνύουν ότι οι προσανατολισμοί των αξιών των γυναικών είναι πιο ανοιχτοί σε συνεταιριστικού τύπου αξίες απ' ό,τι οι αντίστοιχοι των ανδρών. Για το λόγο αυτό, και η κατασκευή της γυναικείας επιχειρηματικότητας πρέπει να εμπερικλείει κοινωνικοπολιτισμικές ιδιότητες στον ορισμό της όπως, μεταξύ άλλων, η αίγλη, η εγκυρότητα, η συνεργατικότητα, η υπευθυνότητα προς τους ανθρώπους του

¹³ Για πολλούς θεωρητικούς, το κοινωνικό κεφάλαιο απορρέει από τα κοινωνικά δίκτυα, είτε είναι επαγγελματικά ή συμμετοχές σε εθελοντικές οργανώσεις, κοινωνικά κινήματα ή φιλικές και συγγενικές ομάδες. Δηλαδή, το κοινωνικό κεφάλαιο είναι το αποτέλεσμα μίας δικτυακής μορφής συνεργασίας από την οποία απορρέουν κοινωνικά αγαθά. Σύμφωνα με τον Μπουρντιέ, το κοινωνικό κεφάλαιο είναι πρώτιστα κοινωνική σχέση, δίχως όμως να εμπεριέχεται η έμφυλη διάστασή της. Είναι προϊόν επενδυτικών στρατηγικών, ατομικών ή συλλογικών, συνειδητών ή ασυνείδητων που στόχο έχουν να εγκαθιδρύνουν ή να αναπαράγουν κοινωνικές σχέσεις σε σύντομο ή μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο «όγκος» του κοινωνικού κεφαλαίου, όταν προέρχεται από ένα παράγοντα ή κοινωνικό υποκείμενο (agent), εξαρτάται από το «μέγεθος» των σχέσεων του δικτύου που μπορούν να κινητοποιηθούν αποτελεσματικά, και σχετίζεται με την ανθεκτικότητα και την πυκνότητα που πρέπει να εμπεριέχουν και να ενσωματώνουν οι κοινωνικών δεσμοί στο πλαίσιο των δικτύων αυτών (Adkins 2005: 196, 198). Στην προέκταση αυτής της θεωρίας του Μπουρντιέ, το κοινωνικό, όπως και το συμβολικό κεφάλαιο, μπορεί να αναπαραχθεί διαμέσου της αναπαραγωγής της πρωταρχικής κοινωνικής μονάδας που είναι η οικογένεια, με την έννοια ότι μπορεί να ειπωθεί ως η κατάσταση και το αποτέλεσμα μιας επιτυχημένης διαχείρισης του κοινωνικού κεφαλαίου που αποκτάται συλλογικά από τα μέλη της οικιακής μονάδας. Οι εκτεταμένες αστικές οικογένειες των ανεπτυγμένων κοινωνιών είναι ιδιαίτερα συγκροτημένες, επειδή ενοποιούνται όχι μόνο στη βάση της συγγένειας διαμέσου του *habitus*, αλλά και της σύμπτωσης των ενδιαφερόντων τους που προέρχονται από/και για το οικονομικό κεφάλαιο. Έτσι, οι πλούσιοι και ισχυροί διαθέτουν μεγάλες οικογένειες και έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο να διατηρήσουν τις εκτεταμένες οικογενειακές σχέσεις. Με άλλα λόγια, η οικογένεια παραμένει ένα από τα πεδία συγκέντρωσης, διατήρησης και αναπαραγωγής διαφορετικών μορφών κεφαλαίου. Μία τέτοια συμβολική μορφή αποτελεί και το «όνομα» της οικογένειας. Ωστόσο, η παραπάνω ανάλυση εμπεριέχει τη σύνδεση του κοινωνικού κεφαλαίου με τις γυναίκες οι οποίες, οικιακά προσδιορισμένες από τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας στην οικογένεια, λειτουργούν ως ένδειξη και ιδιαίτερο γνώρισμα για τους θεωρητικούς του κοινωνικού κεφαλαίου. Δηλαδή, οι γυναίκες είναι οι κομιστές και οι δημιουργοί του, μέσα από το ρόλο που τις αποδίδονται. Στο βαθμό, όμως που εισέρχονται ολοένα και περισσότερο στην αγορά εργασίας υποστηρίζεται ότι επέρχεται η «πτώση» του κοινωνικού κεφαλαίου, εφόσον οι ίδιες απομακρύνονται από την οικιακή σφαίρα. Φεμινίστριες κριτικοί αντικρούουν την άποψη αυτή και αναδεικνύουν, για μία ακόμη φορά, τον κανονιστικό τρόπο πρόσληψης των γυναικών εκ μέρους των θεωρητικών του συγκεκριμένου ζητήματος και προτείνουν την πιθανότητα συγκρότησης μορφών του κοινωνικού κεφαλαίου που δεν θα βασίζονται στην οικογένεια, αλλά στην αγορά εργασίας και τα γυναικεία πολιτικά κινήματα (ό.π.: 199-201).

κοινωνικού περίγυρου και η μέριμνα για αρμονικές ανθρώπινες σχέσεις. Για τις δυτικές κοινωνίες, γενικότερα, οι οποίες κυριαρχούνται από το ατομικιστικό πολιτισμικό σχήμα, η επιχειρηματικότητα χαρακτηρίζεται από στοιχεία καινοτομίας, προσωπικού κέρδους και ατομικής/υποκειμενικής κρίσης. Αντίθετα, για τις ανατολικές η κοινωνική ευταξία, η αρμονία, η συνταύτιση, το κοινωνικό status και η οικογένεια συνιστούν μερικά από τα κυριότερα στοιχεία συγκρότησής της. Αυτό, όμως, που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ότι οι γυναίκες επιχειρηματίες, τόσο από τις δυτικές όσο και από τις μη δυτικές κοινωνίες θεωρούν ότι τα παραπάνω χαρακτηριστικά προσδιορίζουν τους εαυτούς τους. Έτσι, η «ευημερία» (“well-being”) μίας γυναίκας προοιωνίζεται από την αυτοεκτίμησή της και την αρμονία στις σχέσεις της, καθώς το κοινωνικό γόητρο που απορρέει από τα στοιχεία αυτά εκτιμάται θετικότερα απ’ ό,τι το κέρδος της επιχείρησης (ό.π.: 867).

Στην Ελλάδα, οι γυναικείες επιχειρηματικές δραστηριότητες στην ύπαιθρο εντάσσονται κατά κανόνα στο πλαίσιο της ευρύτερης πολυαπασχόλησης του αγροτικού νοικοκυριού. Βασίζονται σε ευέλικτες μορφές οργάνωσης της εργασίας και συντελούν σε μια ιδιότυπη αλλαγή του ρόλου της γυναίκας στην οικογένεια. Από συμβοηθούν, μη αμειβόμενο και «αόρατο» εργατικό δυναμικό της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης, η γυναίκα αυτενεργεί, ως ιδιοκτήτρια μικρής επιχείρησης ή μέλος ενός γυναικείου συνεταιρισμού, που όχι μόνο παράγει πρόσθετα εισοδήματα, αλλά προσφέρει συχνά θέσεις εργασίας στα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού ή και επαγγελματικές προοπτικές για τα παιδιά της, ως εν δυνάμει διαδόχους της επιχείρησης (Ανθοπούλου 2008: 86).

Έρευνες στην Ελλάδα έχουν δείξει ότι οι γυναίκες της υπαίθρου ασχολούνται επιχειρηματικά με κλασικές «γυναικείες» δραστηριότητες. Αξιοποιούν τοπικούς πόρους και ενεργοποιούν άρρητες γνώσεις και δεξιότητες συσσωρευμένες στο πλαίσιο της οικογένειας και της τοπικής κοινωνίας, όπως επίσης και την ανάγκη των αστικών πληθυσμών για προϊόντα ποιότητας και επαφή με τη φύση. Παράλληλα, αξιοποιούν γεωργικούς πόρους, φυσικό περιβάλλον, γειτνίαση με αστικά κέντρα. Η ανάγκη για εξυπηρέτηση σε υπηρεσίες της καθημερινότητας, αλλά και η αστικά ή τουριστικά αυξανόμενη ζήτηση για «τοπικά-υγιεινά-ασφαλή» τρόφιμα αποτελεί όχι μόνο εχέγγυο για την απορρόφηση των προϊόντων τους, αλλά συχνά και μία πρόκληση για τις πιο καινοτόμες γυναίκες που πιστεύουν ότι η γνώση των «παραδοσιακών» συνταγών και της «τέχνης του παράγειν» συνιστά ευκαιρία επαγγελματικής δραστηριοποίησης από την πλευρά τους (ό.π.: 88-89).

Από την άλλη πλευρά, η πρόσφατη στροφή της κατανάλωσης προς το «ποιοτικό» και το «τοπικό» αναδεικνύει νέες δυναμικές και οικονομικές ευκαιρίες ενεργοποίησης των κοινωνιών της υπαίθρου. Τα τοπικά αγροδιατροφικά προϊόντα και οι παραδοσιακές τεχνογνωσίες και συνταγές, συσσωρευμένες στο χρόνο και εγγεγραμμένες στους τοπικούς πληθυσμούς ως συλλογική πολιτισμική κληρονομιά, εμφανίζονται στις πολιτικές για την ανασυγκρότηση της υπαίθρου ως στρατηγικός πόρος στη διαδικασία της χωρικής ανάπτυξης. Οι αγροτικές ζώνες βρίσκονται σήμερα, μετά από δεκαετίες γεωργικού εκσυγχρονισμού και μαζικής παραγωγής τυποποιημένων αγροδιατροφικών προϊόντων, σε φάση «εκ νέου» ανακάλυψης της ταυτότητάς τους που συνδέεται με τον πολιτισμό, την ιστορία, τις γνώσεις και δεξιότητες, τη γαστρονομία του τόπου.

Τα ιδιότυπα παραδοσιακά τρόφιμα που είναι δεμένα με τις χωρικές επικράτειες (φυσικά χαρακτηριστικά, πρώτες ύλες, τεχνικές κ.λπ.) και μπορεί να συμβάλουν στη φήμη των τόπων παραγωγής οδηγούν ουσιαστικά σε μια κοινωνική ανακατασκευή των ποιοτικών χαρακτηριστικών τους μέσα από προσλήψεις, προσδοκίες και γευστικές εντυπώσεις παραγωγών και καταναλωτών κατά τη διαδικασία αξιοποίησής τους στην αγορά. Τρόφιμα και διαιτητικές πρακτικές του αγροτικού κόσμου επανασηματοδοτούνται στο πλαίσιο μιας νέας επιλεκτικής κατανάλωσης, που προβάλλει την «υγεία», την «ομορφιά», το «ευ ζην» και την «αρμονία» με τη φύση, στοιχεία που υπόσχονται διατροφική ασφάλεια, ενώ οι τόποι παραγωγής επαναξιολογούνται μέσα από την «πολιτισμική κληρονομιά» τους ως επιλεκτικός πόρος της ενδογενούς ανάπτυξης. Έτσι, αγροδιατροφικά προϊόντα, παραδοσιακά διαιτητικά μοντέλα και τοπικές κουζίνες επιστρατεύονται σε μια διαδικασία (επανα)διεκδίκησης της ταυτότητας του τόπου που συχνά εδράζεται σε θεσμοθετημένες ονομασίες προέλευσης, όπως οι σημάνσεις ΠΟΠ (Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης)¹⁴ για μια σειρά από τρόφιμα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια ιδιαίτερη κινητικότητα των τοπικών κοινωνιών σε σχέση με την προβολή των ιδιότυπων προϊόντων και των γαστρονομιών τους.

Παρατηρούμε, λοιπόν, νέα διακυβεύματα γύρω από το τρόφιμο που απορρέουν τόσο από τις εξελίξεις στο παγκόσμιο σκηνικό όσο και από τις εξελίξεις σε αυ-

¹⁴ Πιστοποιεί τη μοναδικότητα και αυθεντικότητά του με την έννοια του δεσμού με την παράδοση και το φυσικό περιβάλλον του τόπου προέλευσης, προστατεύοντας ταυτόχρονα τους αγρότες, παραγωγούς και ντόπιους επιχειρηματίες από την αναπαραγωγή/απομίμηση εκτός οριοθετημένης ζώνης. Με άλλα λόγια, η διαδικασία αυτή της σήμανσης μετατρέπει τις τοπικές τεχνογνωσίες ή/και τους τοπικούς πόρους που ενσωματώνονται στο τοπικό τρόφιμο (η βάση της προστιθέμενης αξίας) σε συλλογική πνευματική ιδιοκτησία της ομάδας των τοπικών δρώντων.

τόν τον ίδιο τον αγροτικό κόσμο, επιδρώντας στις διαδικασίες παραγωγής και κατανάλωσης σε τοπικό επίπεδο. Οι γυναίκες λοιπόν αξιοποιώντας αυτές τις εξελίξεις, εκτός από τις μικρές ατομικές επιχειρήσεις, οργανώνονται σε συνεταιρισμούς των 20-25, κατά μέσο όρο, μελών και παράγουν με συλλογικό τρόπο «τοπικά-παραδοσιακά» προϊόντα ή λειτουργούν από κοινού μικρούς παραδοσιακούς ξενώνες και εστιατόρια, προσδίδοντας στη γυναικεία επιχειρηματικότητα της υπαίθρου ένα ιδιαίτερο γνώρισμα (Koutsou et al 2006: 49-50).

Το γεγονός ότι η ανάπτυξη γυναικείων επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στον αγροτικό χώρο της Ελλάδας αφορά τους τομείς του αγροτουρισμού, της οικοτεχνικής ή βιοτεχνικής παραγωγής και εμπορίας ειδών από τη μεταποίηση προϊόντων του πρωτογενή τομέα, της κατασκευής και εμπορίας ειδών λαϊκής τέχνης και της παραγωγής-εμπορίας προϊόντων βιολογικής γεωργίας οδηγεί πολλούς να θεωρούν τις γυναίκες επιχειρηματίες της υπαίθρου φορείς της «αυθεντικότητας», εφόσον είναι κοντύτερα στη φύση και τις τοπικές παραδόσεις. Έτσι, ο «παραδοσιακά» γυναικείος κόσμος και οι ασχολίες του συνιστούν πεδίο ιδιαίτερα προσιτό και εύκολο, αλλά και αφετηρία από την οποία οι γυναίκες πορεύονται με το «δικό» τους τρόπο, καθιστώντας παράλληλα αυτόν τον επιχειρηματικό κόσμο ευκολότερα αποδεκτό (Ανθοπούλου 2008: 89).

Η κρίση του γεωργικού τομέα και η γενικότερη οικονομική ύφεση και δυσπραγία (συρρίκνωση γεωργικών εισοδημάτων, μείωση προσφοράς μισθωτής εργασίας, αύξηση της ανεργίας ιδιαίτερα στους νέους και τις γυναίκες) σε συνδυασμό με τις πολιτικές ανάπτυξης της υπαίθρου ωθούν τις γυναίκες στο να αναλάβουν επιχειρηματικές πρωτοβουλίες, ως στρατηγική για την οικονομική στήριξη της οικογένειας. Από την άλλη πλευρά, η ίδια η γυναίκα της υπαίθρου επιθυμεί την επαγγελματική και κοινωνική της ανέλιξη. Η επιθυμία της αυτή, σε συνδυασμό με την κοινωνικοοικονομική ελευθερία που η επιχειρηματικότητα παρέχει στους ανθρώπους -μέσω της αυτονομίας και ευελιξίας που ως εργασιακή πρακτική συνήθως εμπεριέχει- καθιστά τη διαδικασία ανάληψης επιχειρηματικών πρωτοβουλιών σχετικώς εύκολη υπόθεση, παρά τους περιοριστικούς όρους που συχνά θέτει η ύπαιθρος λόγω της έλλειψης υποδομών και συνεργασιών με δίκτυα και φορείς (Ιακωβίδου 2007: 4).

Τέλος, οι έρευνες πεδίου, ιδιαίτερα σε αγροτικές περιοχές που αναπτύχθηκαν τουριστικά, έχουν καταδείξει ότι η συμπεριφορά των γυναικών επιχειρηματιών απορρέει από την ιδεολογική παραδοχή που αναδεικνύει την επιχειρηματική πρωτο-

βουλία, όχι ως επιλογή για τις ίδιες, αλλά κύρια ως προέκταση των οικογενειακών καθηκόντων που πρέπει να φέρουν σε πέρας, παράλληλα, και ποτέ εις βάρος των οικιακών φροντίδων (Νάζου 2003: 118). Όμως, οι γυναίκες από τη στιγμή που συνεισφέρουν με το εισόδημά τους στην οικογένεια αναλαμβάνουν μεγαλύτερη συμμετοχή στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων μέσα στο νοικοκυριό, κερδίζουν γόητρο και αναγνώριση στην τοπική κοινωνία και αποκτούν πρόσβαση στο δημόσιο χώρο. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι αλλαγές στην οικονομική και οικιακή ζωή των γυναικών δεν συνοδεύονται πάντα από ανάλογες ιδεολογικές μεταβολές στον καταμερισμό της εργασίας στα νοικοκυριά και στις πολιτισμικές αντιλήψεις που προσδιορίζουν τη γυναικεία ταυτότητα (Galani-Moutafi 1994: 263).

5. Βασικές αναλυτικές κατηγορίες

5.1. Θεωρητικές προσεγγίσεις για το «οικιακό» – «δημόσιο»

Ο αυστηρός διαχωρισμός του οικιακού και του δημόσιου (ή και του προσωπικού – πολιτικού) –έτσι όπως διαμορφώθηκε από τον 16^ο αιώνα έως τις μέρες μας– καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις έμφυλες και κοινωνικές ταυτότητες, δηλαδή το κοινωνικό φύλο. Κοινά αποδεκτό τόπο αποτελεί η άποψη ότι σε όλες τις κοινωνίες η κατά φύλα ασυμμετρία ανταποκρίνεται σε ένα γενικό θεσμικό διαχωρισμό μεταξύ της οικιακής και της δημόσιας σφαίρας, η οποία προσλαμβάνει τα υποκείμενα ως βιολογικά όντα, διαφοροποιημένα μεταξύ τους και όχι ως σύντροφοι ή ανταγωνιστές σε μία διαρκή και δεσμευτική κοινωνική διαδικασία. Με την έννοια αυτή, η οικιακή σφαίρα δομείται γύρω από την αναπαραγωγή, τους οικογενειακούς και συναισθηματικούς δεσμούς και είναι ιδιαίτερα περιοριστική για τις γυναίκες. Η δημόσια αναφέρεται στη συλλογικότητα, τη δικαιοκή τάξη και την κοινωνική συνεργασία, διαστάσεις της κοινωνικής ζωής που οργανώνονται κυρίως από τους άνδρες. Ήδη από το 19^ο αιώνα, οι σχέσεις εξουσίας οι οποίες υπηρετούνται και υποκρύπτονται από ένα τέτοιο διαχωρισμό καταγγέλλθηκαν σε ό,τι αφορά την ισότητα των φύλων στο πλαίσιο της φεμινιστικής θεωρίας, με αποτέλεσμα ο διαχωρισμός αυτός να αμφισβητηθεί έντονα. Στόχος της αμφισβήτησης ήταν η βάση πάνω στην οποία στηρίζονται η κοινωνική διαφορά, η πατριαρχία και η ιεραρχία των φύλων, ανατρέπο-

ντας παράλληλα τα θεωρητικά και ιστορικά θεμέλια της πολιτικής κοινότητας και της εξουσίας στο σύγχρονο δυτικό κόσμο.

Για τις φεμινίστριες κρίνεται, λοιπόν, αναγκαία η ύπαρξη μίας θεωρίας, βάσει της οποίας η ανάλυση των λειτουργιών της πατριαρχίας, σε όλες της τις εκφάνσεις της (ιδεολογικές, θεσμικές, οργανωτικές και υποκειμενικές), να μπορεί να εξηγήσει όχι μονάχα τις συνέχειες, αλλά και τις αλλαγές στο χρόνο. Πρόκειται για τη θεωρία που θα μπορούσε, τουλάχιστον, να σπάσει τα διανοητικά δεσμά των μακρόχρονων παραδόσεων της δυτικής φιλοσοφίας οι οποίες, όχι τυχαία και κατ'επανάληψη, συγκρότησαν ιεραρχικά δομημένες αντιλήψεις για τον κόσμο που βασίζονται σε αρσενικές οικουμενικές κατηγορίες και θηλυκές ιδιαιτερότητες. Επιπλέον, θα επέτρεπε την ανάπτυξη εναλλακτικών τρόπων σκέψης και, συνεπώς, εναλλακτικών τρόπων δράσης ως προς το φύλο με τέτοιο τρόπο, ώστε η απλή αντιστροφή των ιεραρχιών ή η επικύρωσή τους να μην είναι αναγκαία. Ο μεταδομισμός, όχι βέβαια ως η μοναδική θεωρία και θέση, συγκέντρωνε τις παραπάνω προϋποθέσεις, καθώς υποδείκνυε ένα τρόπο ανάλυσης για τη συγκρότηση των νοημάτων και τις σχέσεις εξουσίας, ένα τρόπο σκέψης που θέτει υπό αμφισβήτηση τις ενιαίες οικουμενικές κατηγορίες. Παράλληλα, ως θεωρία, ιστορικοποιεί ορισμένες έννοιες οι οποίες αλλού αντιμετωπίζονται ως φυσικές, όπως οι έννοιες «άνδρας»-«γυναίκα», και αλλού ως απόλυτες, όπως η «ισότητα» ή η «δικαιοσύνη». Οι έννοιες της *διαφοράς* και της *αποδόμησης*, που χρησιμοποιήθηκαν από τους μεταδομιστές, μπορούν μεταξύ των άλλων να ερμηνεύσουν και την ιεραρχικά δομημένη αντίθεση μεταξύ «δημόσιου – οικιακού».

Η έννοια της διαφοράς, που προέρχεται από τη δομιστική γλωσσολογία του Φερντινάν ντε Σοσίρ, αναφέρεται στην ιδέα ότι το νόημα δημιουργείται μέσα από υπόρρητες ή ρητές αντιθέσεις και, επομένως, κάθε θετικός ορισμός βασίζεται στην άρνηση ή στην απώθηση ενός άλλου πράγματος, το οποίο μάλιστα αναπαρίσταται ως αντιθετικό προς αυτόν. Κάθε ανάλυση νοήματος προϋποθέτει την ανίχνευση των αρνήσεων και των αντιθέσεων του, αλλά και την αποτίμηση του τρόπου με τον οποίο αυτές λειτουργούν –εάν λειτουργούν– μέσα σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα. Οι αντιθέσεις στηρίζονται σε μεταφορές και σε αλληλοδιαπλεκόμενες αναφορές, και υπό αυτή την έννοια, συχνά μέσα στον πατριαρχικό λόγο, η έμφυλη διαφορά, δηλαδή η αντίθεση ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό (ή το δημόσιο και το οικιακό), χρησιμοποιείται για την κωδικοποίηση ή την εγκαθίδρυση νοημάτων που στην πραγματικότητα είναι άσχετα με το φύλο (ή με το σώμα). Επομένως, τα νοή-

ματα που σχετίζονται με το φύλο προσδένονται σε διάφορα είδη πολιτισμικών αναπαράστασεων, οι οποίες με τη σειρά τους καθορίζουν τους όρους σύμφωνα με τους οποίους οργανώνονται αλλά και γίνονται κατανοητές οι σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Οι εμπεδωμένες αντιθέσεις υποκρύπτουν σε πόσο μεγάλο βαθμό αυτά που παρουσιάζονται ως αντιθετικά, όπως για παράδειγμα το «δημόσιο» και το «οικιακό», είναι στην πραγματικότητα αλληλοεξαρτώμενα, αντλούν δηλαδή το νόημά τους από την ίδια την εγκαθιδρυμένη αντιπαραβολή μεταξύ τους και όχι από κάποια εγγενή ή αμιγή αντίθεση. Η αμοιβαία τους εξάρτηση είναι ιεραρχικά δομημένη, με τον ένα όρο να θεωρείται κυρίαρχος ή πρωτεύων, και τον αντίθετο όρο να θεωρείται δευτερεύων και υποτελής στον πρώτο. Η δυτική φιλοσοφική παράδοση, υποστηρίζει ο γάλλος φιλόσοφος και θεμελιωτής της αποδόμησης Ντερριντά, στηρίζεται στις διπολικές αντιθέσεις: ταυτότητα/διαφορά, παρουσία/απουσία, οικουμενικότητα/ιδιαιτερότητα κ.λπ. Οι πρώτοι όροι θεωρούνται πρωταρχικοί. Οι δεύτεροι, αντίθετα, θεωρούνται έννοιες παράγωγες ή λιγότερο ισχυρές. Ωστόσο, οι πρώτοι όροι εξαρτώνται τόσο πολύ από τους δεύτερους και αντλούν από αυτούς το νόημά τους σε τέτοιο βαθμό, που θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι δευτερεύοντες όροι είναι εκείνοι που παράγουν τους ορισμούς των πρώτων όρων. Εάν, λοιπόν, οι διπολικές αντιθέσεις μας βοηθούν να καταλάβουμε πώς συγκροτείται το νόημα, και εάν λειτουργούν με τον τρόπο που προτείνει ο Ντερριντά, τότε η ανάλυση νοήματος δεν μπορεί να δεχτεί τις διπολικές αντιθέσεις ως δεδομένες αλλά πρέπει να τις αποδομήσει, προκειμένου να ιχνηλατήσει τις διαδικασίες που εμπερικλείονται σ' αυτές. Με άλλα λόγια, η αντιστροφή και ο εκτοπισμός των διπολικών αντιθέσεων αποκαλύπτει την αμοιβαία εξάρτηση που φαινομενικά διέπει διχοτομικούς όρους, καθώς και το νόημα που αυτοί έχουν σε σχέση με μια συγκεκριμένη ιστορία. Δείχνει ότι δεν πρόκειται για φυσικές, αλλά για κατασκευασμένες αντιθέσεις. Κατασκευασμένες για συγκεκριμένους λόγους και μέσα σε συγκεκριμένα πολιτισμικά πλαίσια. Όμως, η αποδόμηση μιας διπολικής αντίθεσης δεν εξαλείφει όλες τις αξίες ή τις διαφορές. Αντίθετα. Αποτελεί απόπειρα να παρακολουθήσουμε από κοντά τα ιδιαίτερα ισχυρά αποτελέσματα των διαφορών, οι οποίες ήδη λειτουργούν μέσα στην ψευδαίσθηση μιας διπολικής σχέσης (Scott 2006: 141-149).

Σε ό,τι αφορά το βαθμό της γυναικείας υποτέλειας και των τρόπων με τους οποίους αυτή εκφράζεται, η φεμινίστρια ανθρωπολόγος Michelle Rosaldo υποστηρίζει ότι, τελικά, πρόκειται για συνάρτηση της διαφορετικής εμπλοκής των γυναι-

κών και των ανδρών στον «οικιακό» και το «δημόσιο» χώρο. Πιο συγκεκριμένα, το οικουμενικό φαινόμενο της ασυμμετρίας στις σχέσεις των φύλων είναι ανάλογο προς την επίσης οικουμενική ασυμμετρία που υπάρχει μεταξύ των χώρων αυτών. Έτσι, ο «δημόσιος» χώρος θεωρείται ότι εμπεριέχει και υπερβαίνει τον «οικιακό», καθώς η συλλογική δραστηριότητα των ανδρών που τον εκπροσωπούν προϋποθέτει τον έλεγχο πάνω στις γυναίκες και τα παιδιά, αλλά και την υπέρβαση των δεσμών μεταξύ τους. Επομένως, η αντίστιξη «δημόσιου» και «ιδιωτικού» αποτελεί τη βάση για την κωδικοποίηση και τη σύγκριση δεδομένων που αφορούν τις κατά φύλα σχέσεις σε διάφορες κοινωνίες (Μπακαλάκη 1994: 18). Πρόκειται για μία άλλου τύπου αναλυτική προσέγγιση, η οποία επικεντρώνεται στο ότι η έμφυλη ασυμμετρία που διαμορφώνεται στα αναλυτικά πλαίσια οικιακό – δημόσιο είναι ένα πολιτικό και κοινωνικό γεγονός, που αφορά περισσότερο τις σχέσεις και τις διεκδικήσεις που καθοδηγούν τις πράξεις των ανθρώπων και διαμορφώνουν τις αντιλήψεις τους και λιγότερο ατομικούς πόρους και ικανότητες. Επομένως, η σκιαγράφηση των σχέσεων ανδρών και γυναικών, ως όψεων ενός ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου, θα μπορούσε να κάνει κατανοητό το τι είναι αυτό που στερούνται οι γυναίκες ή απολαμβάνουν οι άνδρες στους δύο αυτούς χώρους και με ποιες συνέπειες. Με άλλα λόγια, η ανάλυση των κοινωνικών διαδικασιών που προσδίδουν σε διάφορες πρακτικές τη σημασία τους κρίνεται ως αναγκαία, όπως επίσης αναγκαία είναι η διερεύνηση του τρόπου που ενώ και τα δύο φύλα κάνουν επιλογές που μετρούν, οι άνδρες τελικά να θεωρούνται οι δημιουργοί του συλλογικού καλού και η κύρια δύναμη της τοπικής πολιτικής. Το αποτέλεσμα μίας τέτοιας διαδικασίας δεν θα στηρίζεται σε βιολογικούς παράγοντες ή μία μορφολογία λειτουργικά διαφοροποιημένων σφαιρών, αλλά θα εστιάζει σε απτά κοινωνικά γεγονότα, ως μορφές σχέσης και σκέψης, που αφορούν την ανισότητα και την ιεραρχία (Rosaldo 1994: 229).

5.2. Θεωρητικές προσεγγίσεις για το «κοινωνικό φύλο»

- Η αποδόμηση του «βιολογικού φύλου»

Η μετάβαση στη νεωτερική αστική κοινωνία συνοδεύτηκε από την επανεμφάνιση του ισχύοντος καταμερισμού της εργασίας κατά φύλα στη βάση του «βιολογικού

αναγωγισμού και ντετερμινισμού», αντίληψη που χαρακτηρίζει το δυτικό στοχασμό περί φύλου από τον Διαφωτισμό και εξής και, κυρίως, κατά τον 19^ο αιώνα. Πρόκειται για τη διπλή παραδοχή σύμφωνα με την οποία αφενός, οι λιγότερο ή περισσότερο ορατές σωματικές διαφορές των δύο φύλων προσλαμβάνονται και περιγράφονται με όρους ενός «ριζικού διμορφισμού» αφετέρου, οι διαφορές αυτές θεωρείται ότι προσδίδουν εξίσου θεμελιακά διαφορετικές ψυχικές, πνευματικές και ηθικές ιδιότητες, προκαθορίζοντας συνεπώς και τον διαφορετικό προορισμό των ανδρών και των γυναικών στην κοινωνία. Όμως, με τον επαναπροσδιορισμό, με όρους φυσικής αιτιότητας και νομοτέλειας, της ταύτισης των ανδρών με το δημόσιο χώρο και των γυναικών με τον ιδιωτικό και την οικογένεια, προσδόθηκε ισχυρότερη νομιμοποίηση στο ιεραρχικό περιεχόμενο της κοινωνικής σχέσης των φύλων. Το ιδεολογικό αυτό εγχείρημα επέτρεψε στους άνδρες και τις γυναίκες να προσλαμβάνονται ως αναλλοίωτες και σταθερές «ουσίες», και οι δραστηριότητές τους ως φυσικές και αυτονόητες, εκτός της κοινωνίας και του πολιτισμού, δηλαδή εκτός της ιστορίας. Με άλλα λόγια, το φύλο εγγράφηκε –και συνεχίζει να εγγράφεται– μέσα από την ουσιοκρατική θεώρησή του ως «αντικειμενικό» βιολογικό δεδομένο που εμπεριέχει εγγενή χαρακτηριστικά και, ως τέτοιο, έχει την τάση να ανάγει στη φύση την υποκειμενικότητα, τις συμπεριφορές και τους «ρόλους» των ανδρών και των γυναικών, ρόλοι που εκλαμβάνονται ως φυσικοί, αυτονόητοι και απόλυτα ιεραρχημένοι. Είναι αυτό που προκαθορίζει το κανονικό και αποδεκτό της γυναικείας και ανδρικής δράσης και διαμορφώνει καθοριστικά τις μεταξύ τους κοινωνικές σχέσεις. Συνεπώς, το φύλο προϋπάρχει της κοινωνικής ζωής και του πολιτισμού και αποτελεί τη διαχρονική και διαπολιτισμική σταθερά πάνω στην οποία θεμελιώνεται η έμφυλη διαφορά και οι σύγχρονες μορφές ανδρικής κυριαρχίας, στο πλαίσιο του νεωτερικού δυτικού στοχασμού και της κοινωνίας (Φουρναράκη 2007).

Η φεμινιστική σκέψη συμβάλλοντας καθοριστικά στην κριτική θεώρηση του φύλου, με τη συνειδητοποίηση της κοινής εμπειρίας καταπίεσης των γυναικών από την ανδροκεντρική κοινωνία και της κατωτερότητας της κοινωνικής τους θέσης, αρχικά, λόγω της παραβίασης των φυσικών τους δικαιωμάτων και όχι λόγω της φύσης τους, ήδη από το 19^ο αιώνα αποτέλεσε την αφετηρία των αλλαγών που θα επακολουθούσαν. Η αρχική διεκδίκηση της «ισότητας στη διαφορά», που βασίστηκε στην ιδιαίτερης σημασίας εκπαίδευση των γυναικών στα «του οίκου», έδωσε τη θέση της στη διεκδίκηση δικαιωμάτων στους χώρους της εκπαίδευσης, της εργασί-

ας και της ψήφου, γεγονός που διεύρυνε τη θέση των γυναικών στο δημόσιο χώρο. Με την εμφάνιση του 2^{ου} κύματος του φεμινισμού (1960-1970), η φεμινιστική αμφισβήτηση καταλήγει στη διαπίστωση ότι η πατριαρχία, δηλαδή η κυριαρχία των ανδρών επί των γυναικών, αποτελεί οικουμενικό φαινόμενο και συνιστά τόσο την έμφυλη διαφορά όσο και το ιεραρχικό περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων. Πιο συγκεκριμένα, ο ριζοσπαστικός φεμινισμός -άποψη που ενστερνίζεται και ο ανθρωπολογικός- αξιώνει την «κατάργηση» του φύλου. Αιτιολογεί τη θέση του στη βάση της διαπίστωσης ότι στο βαθμό που η πατριαρχία συνδέεται με τον τρόπο σκέψης και ταξινόμησης για τον κόσμο, οργανώνει ιεραρχικά τους ρόλους και, επομένως, είναι φαινόμενο αναπόφευκτο, τότε θα πρέπει το φύλο να μην υφίσταται. Με άλλα λόγια, προτείνει την κατάργηση του ζεύγους «άνδρας» – «γυναίκα» ως τρόπο συγκρότησης νοημάτων και απόδοσης συμπεριφορών. Παράλληλα, ο σύγχρονος φεμινισμός αναδεικνύει το φύλο ως «κοινωνική σχέση» και «αρχή της κοινωνικής οργάνωσης» και στρέφεται στις κοινωνικές επιστήμες για την περαιτέρω μελέτη της συγκρότησής του ως κατηγορία ανάλυσης της κοινωνίας (Παπαταξιάρχης 1998: 17-20).

Σήμερα, οι ουσιοκρατικές ερμηνείες της κοινωνικής σχέσης των φύλων έχουν αμφισβητηθεί από όλες τις κοινωνικές επιστήμες. Πιο συγκεκριμένα, η συμβολική ανθρωπολογία, με τη μελέτη των πολιτισμικών συμβόλων και των ερμηνειών τους¹⁵, σε συνδυασμό με τη φεμινιστική αμφισβήτηση για τη φυσιοκρατική θεώρηση του φύλου, αλλά και τη συμβολή των δύο μεγάλων ρευμάτων της κοινωνικής θεωρίας, το μαρξισμό¹⁶ και το δομολειτουργισμό¹⁷ εδραίωσαν την κριτική

¹⁵ Μεταξύ αυτών που απέδωσαν ερμηνείες για το φύλο μέσω της συμβολικής του διάστασης είναι και η Sherry Ortner, η οποία επισήμανε πως, καθώς η κοινωνία διακρίνεται από την αντίστιξη φύσης και πολιτισμού, οι γυναίκες εξισώνονται με τη φύση, ενώ οι άνδρες με τον πολιτισμό λόγω των διαφορετικών ενσώματων διαστάσεών τους και της εκφραστικότητας που απορρέει απ' αυτές. Στο βαθμό, λοιπόν, που ο πολιτισμός είναι ιεραρχικά ανώτερος από τη φύση και, συνεπώς, οι άνδρες ανώτεροι από τις γυναίκες, η γυναικεία υποτέλεια συνιστά φαινόμενο οικουμενικό και γι' αυτό θα πρέπει να μελετηθεί στο πλαίσιο των πολιτισμικών αξιολογήσεων μιας κοινωνίας για τις έμφυλες διαφορές. Θα πρέπει, δηλαδή, να αναλυθούν τόσο ο «άνδρας» όσο και η «γυναίκα» ως συμβολικές κατηγορίες, ξεπερνώντας την ουσιοκρατία που διακρίνει ορισμένες κοινωνίες και όχι απαραίτητα το σύνολό τους (Moore 1988: 14-16). Η άποψη, ωστόσο, των Rosaldo και Strathern έγκειται στην ανάγκη ύπαρξης μίας μετατόπισης που θα εστιάζει στην ανθρωπολογία του φύλου και τη μελέτη των κοινωνικών σχέσεων που εμπεριέχονται σ' αυτό, εφόσον η επικέντρωση στην υποδεέστερη θέση των γυναικών ως εγγενές της γυναικείας ταυτότητας, αν και απαραίτητη για τη διαπίστωσή της, δεν αποδίδει ικανοποιητικές απαντήσεις.

¹⁶ Προβληματισμοί ως προς το ζήτημα της γυναικείας υποτέλειας τίθενται και στο πλαίσιο της μαρξιστικής ανθρωπολογίας, η οποία διακρίνεται στην εξελικτική, με έμφαση στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και της σχέσης του με τις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις και τη δομική, με έμφαση στην πολυσημία της «αναπαραγωγής», στη βιολογία, στην εργατική δύναμη και την κοινωνία.

τους αντιπαράθεση στις επιστημονικές θεωρίες που ανάγουν την κοινωνική συμπεριφορά σε βιολογικούς παράγοντες. Επιχείρησαν, λοιπόν, να ερμηνεύσουν τις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις μέσα από την προσπάθεια αποδόμησης του φύλου, ως σταθερή και αμετάβλητη ιδιότητα του ανθρώπου, όχι μέσω της ερμηνείας της ταυτότητάς του στη βάση της βιολογίας (βιολογικός αναγωγισμός και ντετερμινισμός), αλλά με την αναγωγή του στον πολιτισμό και την κοινωνία. Έναντι του καθιερωμένου όρου sex («βιολογικό φύλο»), που παραπέμπει στο αυτονόητο του «φυσικού» ή του «γενετήσιου» φύλου, επινοήθηκε ο νέος όρος gender («κοινωνικό φύλο») προκειμένου να καταδειχθεί ότι ο πολιτισμός και η κοινωνία διαμεσολαβούν και ορίζουν διαφορετικούς ρόλους και ιεραρχίες, και όχι η φύση στη βάση των έμφυτων χαρακτηριστικών μεταξύ ανδρών και γυναικών. Με άλλα λόγια, ο όρος gender, που αναφέρεται στην κοινωνική εκφορά του «βιολογικού φύλου», χρησιμοποιήθηκε ως επιστημονική κατηγορία ανάλυσης, η οποία επέτρεπε να προσεγγισθεί το φύλο ως κοινωνική εμπειρία, αλλά και σχέση με ιεραρχικό περιεχόμενο (Φουρναράκη 2007, Παπαταξιάρχης 1998).

Και παρόλο, που μ' αυτό τον τρόπο εισαγόταν μία ακόμη προβληματική εννοιολογική διχοτομία («βιολογικό» φύλο/«κοινωνικό» φύλο), το gender στάθηκε, ωστόσο, σημαντικό εύρημα γιατί επέτρεψε μία κατηγορία που εθεωρείτο φυσική, να καταστεί τελικά αντικείμενο μελέτης των κοινωνικών επιστημών. Επιπλέον, η συμβολική ανθρωπολογία συνέβαλε αποφασιστικά στη διεύρυνση του νέου πεδίου που ανοιγόταν, προσεγγίζοντας πλέον το φύλο ως πολιτισμικό σύμβολο και κατασκευή, δηλαδή με τρόπο που να διακρίνεται από μία σχετική αυτονομία από τις

¹⁷ Η κοινωνική θεωρία του δομολειτουργισμού (ή θεωρία της κοινωνικής δομής) εξετάζει την έννοια του φύλου στη βάση δύο εργαλείων: της «θέσης» και του «ρόλου». Σύμφωνα με την θεωρία αυτή, η κοινωνία ως σύνολο μερών, κοινωνικών δομών (π.χ. η οικογένεια, σχολείο, εργασία κ.λπ.) αποτελείται από θέσεις, εκ των οποίων απορρέουν κοινωνικοί ρόλοι. Ο άνθρωπος μπορεί να καταλαμβάνει πολλαπλές θέσεις και να είναι φορέας πολλών ταυτόχρονα διαφορετικών ρόλων. Η σπουδαιότητα των θέσεων, και συνεπώς των ρόλων που επιτελεί, διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία, ανάλογα με τον τύπο της. Στο πλαίσιο μίας δομής, όπως αυτή της οικογένειας, η επίτευξη των λειτουργιών της, για παράδειγμα η κοινωνικοποίηση των παιδιών, απαιτεί τον καταμερισμό της εργασίας ο οποίος γίνεται στη βάση του φύλου και στηρίζεται στα εγγενή χαρακτηριστικά ανδρών και γυναικών και όχι στις κοινωνικές ιδιότητες των ατόμων. Έτσι, οι ρόλοι που κατανέμονται διαθέτουν εκ των προτέρων έμφυλο περιεχόμενο και ιεραρχούνται στη βάση μίας ουσιοκρατικής αντίληψης. Αγνοούνται οι σχέσεις εξουσίας που απορρέουν και που συνδέονται με το γυναικείο ζήτημα, το οποίο μετατίθεται ως πρόβλημα κακής λειτουργίας των γυναικείων ρόλων. Ωστόσο, το παραπάνω ζήτημα προσλαμβάνει διαφορετική διάσταση στο βαθμό που μελετάμε μη πατριαρχικές κοινωνίες, όπου οι θέσεις και οι ρόλοι ενδεχομένως να έχουν διαφορετικό περιεχόμενο. Στην περίπτωση αυτή, το γυναικείο ζήτημα σχετικοποιείται και κρίνεται αναγκαία η διερεύνηση της θέσης των γυναικών και των ρόλων τους, άποψη που υιοθετεί και η δομολειτουργική ανθρωπολογία. Η παραπάνω θέση, με τη συμβολή του φεμινισμού, οδηγεί στην ειδικότερη διερεύνηση του φύλου.

κοινωνικές σχέσεις, ενώ συγχρόνως να επηρεάζει τον τρόπο που αυτές διαμορφώνονται. Έτσι, μας επέτρεψε να διερευνήσουμε την πολιτισμική νοηματοδότησή του και τον τρόπο που αυτή επηρεάζεται αλλά και παρεμβαίνει στους υλικούς όρους, βάσει των οποίων δομείται η σχέση ανδρών και γυναικών σε συγκεκριμένες κοινωνικές και συμφραζόμενα. Η «αποφυσικοποίηση» των κατηγοριών «άνδρας» και, ιδιαίτερα, «γυναίκα» ήταν ένα εξαιρετικά δύσκολο και συγχρόνως σημαντικό εγχείρημα: στάθηκε βασική προϋπόθεση για να εδραιωθεί το φύλο ως ένα από τα κυριότερα αντικείμενα ανάλυσης των κοινωνικών επιστημών (Μπακαλάκη 1994).

Άλλωστε, «δεν υπάρχει τίποτα στην κοινωνική ζωή που να μην μπορεί να κατανοηθεί μέσα από τις κατηγορίες του φύλου και τις έμφυλες σχέσεις» (Strathern 1988: 32): το φύλο συνιστά θεμελιώδη πολιτισμική κατηγορία και αρχή του σχετιζομένου. Είναι το εννοιολογικό εκείνο εργαλείο που μας βοηθά να γνωρίσουμε τον κόσμο, την ύπαρξή μας σ' αυτόν, τον τρόπο της δράσης μας, τις διαστάσεις της ατομικής μας ταυτότητας. Να καταγράψουμε την πολλαπλότητα των πολιτισμικών μοντέλων με τα οποία εννοιολογείται ο «εαυτός»¹⁸ σε διαφορετικά συμφραζόμενα, να μελετήσουμε τις σχέσεις γυναικών και ανδρών και να αναλύσουμε την πολιτισμική συγκρότηση της θηλυκότητας και του ανδρισμού σε μία κοινωνία.

- Το φύλο ως πολιτισμική κατασκευή

Το ενδιαφέρον της ανθρωπολογίας για τη μελέτη των γυναικών, μέσα από την προτροπή ανθρωπολόγων φεμινιστριών που διαπίστωσαν την μονομέρεια της ανδροκεντρικής ανθρωπολογίας και, στη συνέχεια, η διαπίστωση της ανάγκης μελέτης του φύλου ως προς το συμβολικό και κοινωνικό του περιεχόμενο οδήγησαν στην κωνστροκτιβιστική του θεώρηση, δηλαδή στη θεώρησή του υπό την έννοια της «κατασκευής». Στο πλαίσιο λοιπόν της ερμηνευτικής-συμβολικής ανθρωπολογίας, η σύγχρονη θεωρία της κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής (κωνστροκτιβισμός¹⁹) χρησιμοποιεί το («κοινωνικό») φύλο ως «συμβολική προϋπόθεση της ταυ-

¹⁸ Ο όρος αναφέρεται σε ένα κοινό διαπολιτισμικό παρονομαστή της δράσης. Οι έννοιες της αυτοσυνειδησίας, της αναστοχαστικότητας και της ενιαίας εμπειρίας του ατόμου ως ενσώματης οντότητας πλαισιώνουν, ως ένα βαθμό, την έννοια του «εαυτού».

¹⁹ Ως θεωρία με φιλοσοφικές και πολιτικές προεκτάσεις διαθέτει διαφορετικές αφητηρίες. Μεταξύ αυτών, ξεχωρίζουν οι ανθρωπολογικές εξειδίκευσης θεωρίες του πολιτισμικού νοήματος, οι μαρξιστικής καταγωγής θεωρίες της κοινωνικής πρακτικής και οι γλωσσολογικής καταβολής μεταδομιστικές θεωρίες της αποδόμησης και της διαφοράς.

τότητας του υποκειμένου, αλλά και κοινωνικό αποτέλεσμα της δράσης του» (Παπαταξιάρχης 1998: 23).

Πιο συγκεκριμένα, η έννοια της κατασκευής αντιδιαστέλλεται με αυτή της ουσιοκρατίας, της θεωρίας δηλαδή που παραπέμπει στη φύση, αποδίδει εγγενή χαρακτηριστικά στο φύλο και την ταυτότητά του και, μ' αυτό τον τρόπο, περιορίζει τη δράση του υποκειμένου. Απεναντίας, μέσω της ίδιας της δράσης -για την οποία δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη θεωρία του κονστρουκτιβισμού- το άτομο έχει την ευχέρεια να επινοεί και να αυτοσχεδιάζει κάθε φορά, περισσότερο ή λιγότερο. Με τη δράση μπορεί να συγκροτεί τον κόσμο, να τον «κατασκευάζει», να τον εννοιολογεί χρησιμοποιώντας συμβολικές συσχετίσεις και αξιακές συνδηλώσεις συμπεριφορών και να διαμορφώνει το περιεχόμενο των ταυτοτήτων και των σχέσεων. Μ' αυτή την έννοια, έχει τη δυνατότητα να τον μετασηματίζει, επενεργώντας στις κοινωνικές διευθετήσεις, και να τον οδηγεί στη ρευστότητά του. Η δράση, λοιπόν, συμβάλλει στη δυναμική διάσταση που η θεωρία προβάλλει. Το άτομο, «ως εγγενώς προθετικό υποκείμενο» ή «φορέας προθέσεων και παραγωγός του κόσμου», εξωτερικεύει το υποκειμενικό ή δυποκειμενικό (αναστοχαστικά προσλαμβανόμενο) νόημα στην κοινωνία, το οποίο «αντικειμενοποιείται» και στη συνέχεια εσωτερικεύεται από τα μέλη της. Έτσι, «γεννά και προβάλλει νοήματα στον κόσμο», στο πλαίσιο ενός ρομαντικού βολονταρισμού και, εν μέρει²⁰, συγγράφει τη βιογραφία του.

Η ανθρωπολογία εστιάζει στο συμβολικό περιεχόμενο της δράσης, δηλαδή στο νοηματικό περιεχόμενο που αυτή μεταφέρει, καθώς και στη δυνατότητα του περιεχομένου να μετασηματίζει, δημιουργώντας κατασκευές. Έτσι, ο πολιτισμός συνδέεται νοηματικά με τη συμβολικά φορτισμένη δράση, η οποία ως διαδικασία μπορεί να παράγει και να μεταβάλλει το νόημά του. Μπορεί να τον εμπλουτίσει με νέα δεδομένα που να βασίζονται στα ήδη υπάρχοντα και να αποτελέσει εκδήλωση της καθημερινής ζωής, ή και το αντίστροφο· ο πολιτισμός μπορεί να μεταβάλλει το περιεχόμενο της δράσης μέσω των συμβόλων του, δηλαδή των πολιτισμικών νοημάτων που εμπεριέχει, αλλά και «να οργανώσει τα κοινωνικά της αποτελέσματα, να προσδώσει νόημα στις κοινωνικές σχέσεις και να νομιμοποιήσει τις ιεραρχικές δομές» (Παπαταξιάρχης 1996: 197, 207).

²⁰ Αναφέρεται στη συμβατική και στατική πλευρά της δράσης.

Ο άνθρωπος, ως φορέας του πολιτισμού, έχει τη δυνατότητα μέσα από τη διαντίδρασή του με άλλους ανθρώπους να ερμηνεύει με λιγότερο ή περισσότερο συστηματικούς τρόπους τα σύμβολα που κάθε φορά χρησιμοποιεί, να τα εννοιολογεί ή και να εννοιολογείται μέσα από αυτά. Υπό το πρίσμα αυτό, ορίζεται και η έννοια της κατασκευής ως «αναστοχαστικής απόδοσης πολιτισμικού νοήματος, νοήματος που φέρεται σε σύμβολα και αναπαράγεται, όπως και ανανεώνεται, μέσα από συμβολικές συσχετίσεις», ανοίγοντας το δρόμο για τη μελέτη της συγκρότησης του φύλου (gender) ως «κατασκευής». Κατασκευή η οποία είναι πραγματική, εφόσον είναι αποτέλεσμα της πορείας της συμβολικής δράσης που παράγεται στη βάση πραγματικών αποτελεσμάτων, αποκτά νόημα μόνο μέσα από τη συσχέτισή του με άλλα αντικείμενα και προϋποθέτει τη μελέτη της χρήσης αυτής της συσχέτισης. Επομένως, το φύλο ως σύμβολο, ως «όχημα νοήματος», αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο μέσα από τη συσχέτισή του με μία κατηγορία, για παράδειγμα «κέφι» απ' ό,τι με μία άλλη, και μ' αυτή την έννοια, συνιστά αρχή της πολιτισμικής και κοινωνικής οργάνωσης.

Ταυτόχρονα, το φύλο ως σύμβολο αποτελεί συστατικό στοιχείο και προορισμό για την κατασκευή της ταυτότητας, μαζί με τη σεξουαλικότητα, την τάξη, τη συγγένεια, την ηλικία, τη φυλή κ.ά. Η διαδικασία διαμόρφωσης της ταυτότητας, δηλαδή η κατασκευή της μέσα από ιδιότητες που προσλαμβάνει, είναι επίσης συμβολική, όπως και αναπόφευκτη στο βαθμό που υπάρχει η δράση. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ορίσουμε πως ταυτότητα είναι το σύνολο των ιδιοτήτων που προκύπτουν μέσα από συσχετίσεις συμβολισμών, δηλαδή αποτελεσμάτων της δράσης στην καθημερινή ζωή. Πρόκειται για τις ιδιότητες αυτές που αποτελούν «πολιτισμικά μορφώματα», στο πλαίσιο των οποίων το δρών υποκείμενο εννοιολογεί τον εαυτό του, τόσο ως προς το ίδιο, όσο και προς τους άλλους. Επομένως, το άτομο δεν είναι δεδομένο και μπορεί να μετασχηματίζεται μέσω της διαντίδρασής του με άλλους ανθρώπους.²¹

Πολιτισμός και δράση είναι αλληλένδετες έννοιες. Όπως τονίστηκε και παραπάνω, η μία επηρεάζει την άλλη και το αντίστροφο. Επομένως, και η κατασκευή της ταυτότητας ως αποτέλεσμα της δράσης, δεν είναι δεδομένη. Από τη μία αποκτάται και αναγνωρίζεται ως αποτέλεσμα του συμβολισμού από τον πολιτισμό της,

²¹ Εδώ, το δρών υποκείμενο ορίζεται με την ενεργητική του μορφή, όπου μέσα από τη συμβολική του ικανότητα βρίσκεται σε διαρκή κινητοποίηση και επενεργεί στους τυπικούς ή άτυπους κανόνες συμπεριφοράς, οι οποίοι δεν είναι άκαμπτοι.

ενώ από την άλλη επηρεάζεται από τον πολιτισμό, ο οποίος βάζει τα όρια σύμφωνα με τα «συμφραζόμενα» που διαθέτει από άλλα σύμβολα και, έτσι, εκθέτει την ταυτότητα σε μια αναπόφευκτη αμφισημία και σε αντιφάσεις. Συνεπακόλουθα, και το φύλο ως σύμβολο και ως σημαντική πολιτισμική κατηγορία συσχετίζεται με άλλες κατηγορίες και δημιουργεί αφενός, την ταυτότητα αφετέρου, διαμορφώνεται μέσα από τη δράση που το ίδιο το υποκείμενο επιχειρεί με πρακτικές στην κοινωνία.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Μεθοδολογία

1. Οι ερευνητικοί στόχοι

Στην παρούσα ποιοτική έρευνα αρχικός μου στόχος είναι να σκιαγραφήσω την πολιτισμική φυσιογνωμία της εργασίας των γυναικών στους συνεταιρισμούς που ασχολούνται, αποκλειστικά και μόνο, με την παρασκευή και διάθεση «τοπικών – παραδοσιακών» προϊόντων. Επιχειρείται, λοιπόν, η ανίχνευση των αντιλήψεων και πρακτικών τους γύρω από τις οποίες συγκροτείται η εργασία τους ως επιχειρηματική δράση και οι οποίες φωτίζουν, όσο το δυνατόν, καλύτερα την πορεία που διαγράφουν στο συγκεκριμένο πεδίο.

Ο λόγος που επέλεξα να διεξάγω την έρευνα σε ένα γυναικείο αγροτουριστικό συνεταιρισμό σε νησί των Κυκλάδων και σε ένα αγροτικό συνεταιρισμό μίας ημιορεινής περιοχής της Βόρειας Ελλάδας δεν συνίσταται στην πρόθεσή μου να προχωρήσω σε μία συγκριτική μελέτη των πρακτικών και των λόγων των γυναικών. Στόχος μου είναι να διερευνήσω τις τυχόν διαφοροποιήσεις που υπάρχουν στις επιχειρηματικές πρακτικές των γυναικών σε σχέση με τα συμφραζόμενα του τόπου τους, τον τρόπο δηλαδή που οι ίδιες αντιλαμβάνονται τις εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και προσαρμόζουν ανάλογα τη δράση τους. Η ανίχνευση της παραπάνω διάστασης, πιστεύω, πως θα φωτίσει με ιδιαίτερο τρόπο το πώς προσλαμβάνονται τα νοήματα και οι σημασίες που συνδέονται με την επιχειρηματικότητα και, παράλληλα, θα προσδώσει περιεχόμενο στις στρατηγικές που υιοθετούν προκειμένου να επενεργήσουν ή όχι στο αντικείμενο της εργασίας τους.

Επιπρόσθετα, το ειδικότερο ερευνητικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει η επαγγελματική ζωή των γυναικών στο συγκεκριμένο πεδίο εργασίας -στο βαθμό που αποκτά ειδικό βάρος λόγω του συσχετισμού της με την πολιτισμική τους ταυτότητα- έχει να κάνει με τη διερεύνηση του τρόπου που οι ίδιες οι γυναίκες προσλαμβάνουν τη συσχέτιση αυτή. Πιο συγκεκριμένα, θα γίνει εστίαση στους λόγους που αρθρώνουν οι γυναίκες για τους εαυτούς τους όταν σε ένα εξω-οικιακό πλαίσιο, όπως αυτό της εργασίας, μεταφέρουν «γυναικείες» δεξιότητες και ποιότητες από τον οικιακό χώρο, πεδίο από το οποίο μέχρι πριν μερικά χρόνια, αποκλειστικά, αυ-

τοπροσδιορίζονταν. Σε ποιο βαθμό, τελικά, η επίγνωση ότι η οικιακότητα αποκτά νέο πεδίο έκφρασης λειτούργησε θετικά ή αρνητικά μέχρι τώρα για τις ίδιες; Επιπλέον, ο οικιακός χώρος και το «νοικοκυριό» επανασηματοδοτήθηκαν και με ποιο τρόπο;

Επιχειρώντας να ανιχνεύσω και άλλες πτυχές συγκρότησης της γυναικείας ταυτότητας, στόχος μου είναι να διερευνήσω τον τρόπο που πιστεύουν πως η εργασία τους γίνεται αντιληπτή από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, συζύγους και παιδιά. Στη συνέχεια, ιδιαίτερη σημασία θα είχε η διερεύνηση του καταμερισμού των οικιακών φροντίδων, όπως αυτός διαμορφώνεται από το γεγονός της μείωσης του διαθέσιμου ελεύθερου χρόνου τους κατά τη διάρκεια της ημέρας λόγω της εργασίας.

Επιπλέον, το ερευνητικό μου ενδιαφέρον θα εστιάσει στον τρόπο που τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους, δηλαδή είτε ως «επιχειρηματίες» είτε ως «εργαζόμενες» στο πλαίσιο της συλλογικότητας που εμπεριέχει ο συνεταιρισμός, ως συλλογική μορφή οργάνωσης εργασίας. Ακόλουθα, θα επιχειρήσω να γίνουν ορατά τα γνωρίσματα εκείνα γύρω από τα οποία συγκροτούνται τόσο οι καθημερινές εργασιακές τους διαχειρίσεις, όσο και η επαγγελματική τους συμπεριφορά σε ό,τι αφορά τις διαπροσωπικές σχέσεις εντός του πεδίου εργασίας, αλλά και τις σχέσεις με την πελατεία.

Τέλος, επιχειρώντας να ιχνηλατήσω στο σύστημα αξιών που συνδέεται με την εργασία των γυναικών, θα προσπαθούσα να διερευνήσω τον τρόπο που η ίδια η εργασία ως δράση μπορεί από μόνη της να μεταβάλλει το περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων ανδρών και γυναικών. Με άλλα λόγια, υπερτιμάται ή όχι η εργασία με το να της αποδίδεται ότι μπορεί να προάγει την «ισότητα» των φύλων. Ή τελικά τοποθετείται στις «σωστές» διαστάσεις, όταν αξιολογείται ως επαρκή προϋπόθεση πάνω στην οποία μπορεί να βασιστεί ένα τέτοιου είδους εγχείρημα όπως αυτό της «ισότητας». Συνακόλουθα, οι ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις για τη δημιουργία γυναικείων συνεταιρισμών αποτέλεσαν εργασιακή «ευκαιρία» για τις γυναίκες της υπαίθρου και, μέσω αυτής, τρόπος προσέγγισης της «ισότητας», ή τελικά οι γυναίκες απλά αξιοποιήθηκαν ως η καταλληλότερη εκδοχή για τη συγκεκριμένου είδους εργασία που αποσκοπούσε στην τοπική ανάπτυξη;

2. Η μέθοδος

Για τη διερεύνηση, λοιπόν, αυτής της πραγματικότητας έχουν σχεδιαστεί τα ερευνητικά ερωτήματα που θα τεθούν στα υποκείμενα. Επιπλέον, ένας νομιμοποιημένος επιστημολογικά τρόπος για την παραγωγή δεδομένων σε ό,τι αφορά τις παραπάνω οντολογικές ιδιότητες είναι η δυνατότητα της προσωπικής εμπλοκής -μέσω της συνέντευξης- σε μία διαδραστική σχέση με τους ανθρώπους, μιλώντας μαζί τους, ακούγοντάς τους, και αποκτώντας πρόσβαση σ' αυτό που θέλουν να αφηγηθούν και να διατυπώσουν μέσω της γλώσσας και του λόγου (Mason 1996: 91-92). Η ανάλυση της γλώσσας²² μας προσφέρει ένα σημαντικό σημείο πρόσβασης, μια αφετηρία, για να κατανοήσουμε πώς γίνονται αντιληπτές οι κοινωνικές σχέσεις, πώς βιώνονται οι σχέσεις της παραγωγής και πώς εγκαθιδρύονται οι συλλογικές ταυτότητες. Στόχος, λοιπόν, είναι η ανάλυση με νοηματικούς όρους κάθε είδους εκφορών, με οποιοδήποτε εκφραστικό μέσο -ακόμη και μέσα από πολιτισμικές πρακτικές- που να προκύπτουν από συγκεκριμένα ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια. Κατά συνέπεια, τα ερωτήματα στα οποία θα πρέπει να απαντήσει μια τέτοιου είδους ανάλυση είναι πώς, σε πιο συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο, μεταξύ ποιων συγκεκριμένων

²² Ο όρος γλώσσα χρησιμοποιείται για να δηλώσει κάτι παραπάνω από απλές λέξεις ή έστω ένα συγκεκριμένο λεξιλόγιο. Γλώσσα σημαίνει ένα σύστημα συγκρότησης νοήματος: δηλαδή οποιοδήποτε σύστημα -είτε αυτό είναι αυστηρά λεκτικό είτε όχι- μέσω του οποίου συγκροτούνται νοήματα και οργανώνονται πολιτισμικές πρακτικές, σύμφωνα με το οποίο αντίστοιχα οι άνθρωποι αναπαριστούν και καταλαβαίνουν τον κόσμο τους, συμπεριλαμβανομένων του εαυτού τους και του τρόπου με τον οποίο οι ίδιοι σχετίζονται με τους άλλους. Κατά τον Φουκό, ο λόγος δεν ισοδυναμεί με τη γλώσσα, αλλά αναφέρεται σε μια ιστορικά, κοινωνικά και θεσμικά συγκεκριμένη δομή αποφάνσεων, όρων, κατηγοριών και πεποιθήσεων. Υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη του νοήματος εμπεριέχει σύγκρουση και εξουσία, ότι τα νοήματα αμφισβητούνται κατά τόπους μέσα σε λογο-θετικά «πεδία δύναμης», δηλαδή στα πολιτικά εκείνα πεδία όπου η γλώσσα μπορεί να χειραγωγήσει έννοιες και ορισμούς και να νομιμοποιήσει τη θεσμική και πολιτική εξουσία. Ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού, η εξουσία μέσω της οποίας ελέγχεται ένα συγκεκριμένο πεδίο επικυρώνεται από επικλήσεις στην επιστημονική γνώση, η οποία δεν υποστασιοποιείται μονάχα μέσα στα γραπτά κείμενα, αλλά και μέσα σε ακαδημαϊκές πειθαρχίες και επαγγελματικές οργανώσεις, μέσα σε θεσμούς (όπως τα νοσοκομεία, οι φυλακές, τα σχολεία, τα εργοστάσια), καθώς και μέσα σε κοινωνικές σχέσεις (όπως γιατρός-παιδί, δάσκαλος-μαθητής, εργοδότης-εργαζόμενος, γονιός-παιδί, άνδρας-γυναίκα). Έτσι, ο λόγος ενυπάρχει και εκδηλώνεται τόσο μέσα σε οργανώσεις και θεσμούς όσο και μέσα σε λέξεις. Τα διάφορα λογο-θετικά πεδία αλληλεπικαλύπτονται, επηρεάζουν και ανταγωνίζονται το ένα το άλλο, καθώς επικαλούνται το ένα τις «αλήθειες» του άλλου, για να αποκτήσουν αυθεντία, εγκυρότητα και ισχυρή νομιμοποιητική λειτουργία. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι και οι βιολογικές θεωρίες για τη διαφορά των φύλων. Η δύναμη τέτοιων «αληθειών» προκύπτει από το ότι λειτουργούν ως δεδομένα ή ως πρωταρχικά αξιώματα, παραδεκτά και από τις δύο πλευρές στην όποια διαφωνία. Οι συγκρούσεις εντός των λογο-θετικών πεδίων πλαισιώνονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να εκκινούν από αυτές τις αλήθειες, αντί να τις θέτουν υπό αμφισβήτηση. Η ιδιοφυΐα του έργου του Φουκό έγκειται κατά πολύ στο ότι φώτισε τις κοινές αργιολογικές παραδοχές πάνω στις οποίες θεμελιωνόταν ορισμένα επιχειρήματα που ήταν φαινομενικά εκ διαμέτρου αντίθετα μεταξύ τους. Μ' αυτό τον τρόπο, αποκάλυψε τα όρια της ριζοσπαστικής κριτικής και την έκταση της ισχύος των κυρίαρχων ιδεολογιών ή επιστημολογιών (Scott 2006: 144 -156).

ανθρώπων ομάδων και μέσα από ποιες κοινωνικές διαδικασίες αποκτήθηκε το νόημα (Scott 2006: 143).

Επιπλέον, ο αναστοχασμός, μέσω της ανάλυσης του ρόλου μου ως ερευνήτριας στη διαδικασία, αποτελεί μεγάλη προσωπική πρόκληση. Οι ερευνητές δεν αποτελούν παθητικά υποκείμενα στη διαδικασία παραγωγής των δεδομένων, ούτε ουδέτερους συλλέκτες αυτών. Αντίθετα, ο ρόλος τους είναι ενεργός και εκφράζεται μέσα από τον αναστοχαστικό παράγοντα που μπορεί και πρέπει να εμπεριέχει η ερευνητική διαδικασία στο σύνολό της. Η ημιδομημένη, λοιπόν, συνέντευξη ως μέθοδος παραγωγής δεδομένων, που αποκλείει την τυποποιημένη διατύπωση ερωτημάτων προς τους ερωτώμενους και τις ερωτώμενες, θα υποκινούσε την αναστοχαστική διάθεση ενός ερευνητή ή μίας ερευνήτριας, τονίζοντας τη σημασία της δικής του συμμετοχής μέσα από την ανάλυση του ρόλου του στο πλαίσιο της διαδραστικής σχέσης που δημιουργείται (Mason 1996: 96).

Παράλληλα, θα δοθεί έμφαση στους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα επεξεργάζονται και διατυπώνουν τις αντιλήψεις τους ή μέσω των οποίων μπαίνουν σε μία διαδραστική σχέση με τους ερευνητές/τριες, καθώς αποτελούν σημεία ιδιαίτερου ενδιαφέροντος και αξίας για τα δεδομένα που θα προκύψουν, στο βαθμό βέβαια που οι τρόποι αυτοί δεν θα μπορούσαν να έχουν προβλεφθεί. Γι' αυτό, θα δοθεί μεγάλη προσοχή στη σειρά που τα υποκείμενα επιλέγουν να ακολουθήσουν στην αφήγησή τους προβάλλοντας τα ιδιαίτερης, κάθε φορά, σημασίας ζητήματα από την πλευρά τους²³ (ό.π.: 92-94).

Για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, και σε ό,τι αφορά το θέμα της ερευνητικής δεοντολογίας, η επιλογή της συγκεκριμένης μεθόδου γίνεται γιατί τελικά διασφαλίζει τη δυνατότητα της ελεύθερης, ευχάριστης και ολοκληρωμένης παρουσίας των απόψεων και των εμπειριών των υποκειμένων σε ένα ανεπίσημο σχετικά ύφος. Επίσης, διασφαλίζει την εξίσου σημαντική δυνατότητα του ελέγχου των

²³ Οι αφηγήσεις δεν αντανakλούν ούτε απλώς σχολιάζουν την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά την κατασκευάζουν κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων αφηγηματικών πράξεων που επιτελούνται από τα άτομα σε συγκεκριμένο χρονικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Πρόκειται, δηλαδή, για μία ιστορία επηρεασμένη από τις (επικτήτες) κοινωνικές αφηγηματικές συμβάσεις από το ακροατήριο και το κοινωνικό πλαίσιο. Κατά τον Bruner και πολλούς άλλους ανθρωπολόγους, μιλώντας ή συνομιλώντας για τα υποκειμενικά μας βιώματα «χάνουμε» ένα πολύ πιο «άμεσο» και «πλούσιο», πιο «βασικό» και πιο «αυθεντικό» υλικό, δηλαδή την «εμπειρία». Η γλώσσα που αναπαριστά την εμπειρία δεν είναι «σωματική» ή «αισθητηριακή», αλλά σχετίζεται με το νου, τη σκέψη και τη συνείδηση. Είναι λογική, γραμμική και απολύτως καθορισμένη από τις κοινωνικές συμβάσεις, γι' αυτό πολύ πιο «κατασκευασμένη», πιο κοινωνική-συλλογική και πιο συμβολική-αναπαραστατική από την πρωτογενή, προσωπική, «βαθιά μέχρι τα σωθικά» εμπειρία. Περισσότερα για τη συνέντευξη ως σωματική επικοινωνία, βλ. Ιακώβου – Παπαγαρουφάλη 2002.

συνθηκών μέσα στις οποίες αυτή διεξάγεται από τα ίδια τα υποκείμενα, σε σχέση με ένα εύρος θεμάτων ή ζητημάτων που θα τεθούν ή θα προκύψουν. Μ' αυτό τον τρόπο, θα αποφευχθεί σε μεγάλο βαθμό η σκέψη πως γενικά οι ερευνητές/τριες ασκούν σχέσεις εξουσίας, εφόσον είναι αυτοί που καθορίζουν τα θέματα και έχουν τον έλεγχο των δεδομένων (ό.π.: 97, 124).

3. Τα υποκείμενα

Πραγματοποιήθηκαν δεκαπέντε συνολικά συνεντεύξεις με γυναίκες (ισοκατανομημένες στον αγροτουριστικό και τον αγροτικό συνεταιρισμό) εντός του χώρου εργασίας τους και ύστερα από δικής τους συναίνεση. Οι ηλικίες των ερωτώμενων κάλυπταν όλο το εύρος των ηλικιακών κατηγοριών. Η πλειονότητα των γυναικών που εργάζονται στους γυναικείους συνεταιρισμούς έχουν μέσο όρο ηλικίας περίπου τα 50 χρόνια. Είναι «μέσου» μορφωτικού επιπέδου (με/ή χωρίς απολυτήριο λυκείου) και οι περισσότερες ή σχεδόν όλες δεν έχουν ποτέ ξανά εργαστεί στο παρελθόν. Στην πλειονότητά τους είναι έγγαμες με ενήλικα παιδιά τα οποία είτε σπουδάζουν ή εργάζονται ή έχουν δημιουργήσει τις δικές τους οικογένειες και σπάνια συμβιώνουν μαζί τους. Επίσης, στο μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών, οι σύζυγοί τους ήταν αγρότες –ειδικότερα στην περίπτωση του αγροτικού συνεταιρισμού–, οι οποίοι εδώ και χρόνια έχουν στραφεί σε εργασίες εκτός του γεωργικού τομέα. Αρκετοί από αυτούς συνεχίζουν να διατηρούν σήμερα ορισμένες μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις, μόνο ως «ενασχόληση για τον ελεύθερο χρόνο τους», η δε εμπλοκή των γυναικών σε αυτές είναι μηδαμινή.

4. Η διαδραστική επικοινωνία και ο ρόλος της έμφυλης ταυτότητας

Η ανταπόκριση συμμετοχής των γυναικών ως προς την ερευνητική διαδικασία υπήρξε θετική. Προέρχονταν, ως ένα σημείο, από μία αίσθηση «υποχρέωσης» και «ανταπόδοσης» απέναντι σε κάποιον/α που ζητά τη συνεργασία τους. Όπως χαρακτηριστικά ανέφεραν, «και τα παιδιά μας όταν χρειάστηκαν κάτι, κάποιος άλλος τους βοήθησαν, οπότε τώρα ήρθε και η δική μας σειρά». Από την πλευρά μου, τα

παραπάνω λόγια λειτούργησαν ως μεταφορά για μία διαδικασία εκοινωνισμού, δηλαδή ενσωμάτωσης του «εαυτού» μου στη δική τους «κοινωνία», μέσα από την αρχική τους αποδοχή με τρόπο που επέλεξαν οι ίδιες. Από την άλλη, η ένταση και ο όγκος της εργασίας που καθημερινά έπρεπε να επιτελέσουν μου δημιούργησαν την αίσθηση ότι, κάποιες φορές, ίσως να εμποδίζω τη διεκπεραίωση όλων όσων έπρεπε να κάνουν. Για το λόγο αυτό, τους ζήτησα ο χρόνος διεξαγωγής των συνεντεύξεων να μου υποδειχτεί σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες. Τελικά, το ότι, σε αρκετές περιπτώσεις, μου παραχώρησαν χρόνο από το διάλλειμα στην εργασία τους, ώρα «χαλάρωσης» και «διασκέδασης» για τις ίδιες, μπορώ να πω ότι επέστρεψε σε μένα μεγάλη ικανοποίηση. Στη βάση των παραπάνω συνθηκών έκρινα επίσης ότι δεν θα μπορούσα να ακολουθήσω τη μέθοδο της παρατήρησης, παρόλο που αποτελούσε, από ένα σημείο και μετά, μέρος των προθέσεών μου ως προς τη μεθοδολογία που ήθελα να ακολουθήσω.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, κατά τη διάρκεια της «συζήτησης με κάποιο σκοπό» -όπως άλλωστε ο Burgess αποκαλεί τη συνέντευξη- συνέβη τα ίδια τα υποκείμενα, οι γυναίκες, να με καλούν να εκφράσω τη δική μου άποψη σε σχέση με εμπειρίες και βιώματα που παρουσίαζαν. Θεώρησαν πως από τη θέση μου ως γυναίκα μπορώ να τις κατανοήσω καλύτερα και, εν τέλει, να ταυτιστώ μαζί τους, λόγω της κοινής «εμπειρίας» που μπορεί να μας συνδέει. Στην προσπάθειά μου να είμαι «ενεργό υποκείμενο» στη διαδικασία, προσπάθησα να ανταποκριθώ στο κάλεσμά τους, αποφεύγοντας ωστόσο ο λόγος μου να έχει μία απόλυτα υποκειμενική διάσταση· κάτι τέτοιο θα μπορούσε να λειτουργήσει ακυρωτικά για τις ίδιες, γιατί ο τρόπος που έχω βιώσει ή που προσωπικά αντιλαμβάνομαι κάποια ζητήματα μπορεί να είναι τελείως διαφορετικός από αυτόν που μου παρουσίαζαν οι γυναίκες, όπως άλλωστε μπορεί να ποικίλλει από άτομο σε άτομο ξεχωριστά. Ακόμη και αν σε κάποιες περιπτώσεις διαπίστωνα την ύπαρξη κοινών σημείων, έκρινα πως σε καμία περίπτωση δεν θα έπρεπε να ταυτιστώ μαζί τους. Προκειμένου, λοιπόν, να οριοθετήσω τον εαυτό μου μέσα στη σχέση, προσπάθησα πολύ γενικευτικά να δώσω απλά κάποια διάσταση της δικής μου εκδοχής για ορισμένα θέματα. Ταυτόχρονα, να εξηγήσω ότι, για ένα συγκεκριμένο ζήτημα μπορεί ο καθένας μας να έχει διαφορετική άποψη, είτε γιατί το αντιλαμβάνεται, είτε γιατί το βιώνει με ένα τελείως διαφορετικό τρόπο. Σίγουρα, από το ρόλο μου εκεί ως ερευνήτρια, θα είχε ιδιαίτερη αξία να κατανοήσω και να επεξεργαστώ, όσο το δυνατόν καλύτερα, τη σημασία του δικού τους λόγου για όλα όσα ήθελαν να παρουσιάσουν και να μοιραστούν μα-

ζί μου εκείνη τη στιγμή, περιλαμβάνοντας αναπόφευκτα περισσότερο ή λιγότερο τον εαυτό μου σ' αυτή τη διαδικασία.

Τα διάφορα χαρακτηριστικά της ταυτότητας, όπως το φύλο και γενικότερα η έμφυλη ταυτότητα του ερευνητή ή της ερευνήτριας, συνήθως επηρεάζουν τα υποκείμενα της επιτόπιας έρευνας, καθώς είναι αυτά που μπορούν είτε να τους «ενώσουν» είτε να τους «χωρίσουν». Με την έννοια αυτή, η ταυτότητα του φύλου άλλοτε παρέχει προσβάσεις στους ερευνητές σε διάφορες πρακτικές που επιτελούνται αποκλειστικά από γυναίκες ή από άνδρες, όπως το μοιρολόι και ο συμποσιασμός αντίστοιχα, και άλλοτε δημιουργεί αποκλεισμούς. Πολλές φορές, η έμφυλη ταυτότητα είναι αυτή που προσδιορίζει το τι πραγματικά οι ερευνητές μπορούν να κάνουν. Επειδή, όμως, η επιτόπια έρευνα φαίνεται να προσιδιάζει σε μεγάλο βαθμό με αυτό που κάνουμε στην καθημερινή μας ζωή, δηλαδή να μιλάμε και να επικοινωνούμε με τους ανθρώπους, καίριο σημείο κατά τη διεξαγωγή της είναι το ζήτημα του μετασχηματισμού· να καταφέρουμε δηλαδή να δούμε την «άλλη» πραγματικότητα, αυτή των υποκειμένων, η οποία διέπεται από τους δικούς της κανόνες και τη δική της εσωτερική λογική, ακόμη και αν διαμεσολαβείται από σύμβολα και δυσδιάκριτες σημασίες (Abu-Lughod 1999).

Γενικότερα, η εμπλοκή των ερευνητριών μέσω της δικής τους εμπειρίας στη σχέση τους με τα υποκείμενα και η χρησιμοποίηση του αναστοχασμού, ως μεθοδολογικό εργαλείο απόκτησης γνώσης, προσέφερε, μεταξύ των άλλων, πολλά και στο πλαίσιο της φεμινιστικής έρευνας²⁴. Υπό το πρίσμα αυτό, η αναγνώριση της ύπαρξης κοινών βιωμάτων μεταξύ των γυναικών αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία η ερευνήτρια μπορεί να αποκτήσει ευκολότερα γνώσεις για τις εμπειρίες και τα βιώματα των άλλων γυναικών, με την προϋπόθεση ότι είναι ιδιαίτερα εξοικειωμένη με τη διαδικασία της αυτογνωσίας και δεν θα συμπαρασυρθεί από τη σχέση αυτή. Όμως, η διαδικασία της αυτογνωσίας αποτελεί δύσκολο εγχείρημα γιατί απαιτεί εξειδικευμένες ικανότητες, προκειμένου να οριοθετήσει κανείς σωστά τον εαυτό του μέσα στη σχέση. Ταυτόχρονα, συνιστά πράξη πολιτική, μιας και μόνο μέσα από την ολοκληρωμένη επίγνωση του εαυτού μπορεί κανείς να αρθρώσει λόγο ευρύτερα στην πολιτική.

²⁴ Η εμπειρία αποτέλεσε στοιχείο προβληματισμού και χρήσιμο μεθοδολογικό εργαλείο στη φεμινιστική σκέψη και έρευνα ήδη από τη δεκαετία του 1970 και κορυφώθηκε στη δεκαετία του 1990, παρέχοντας πληροφορίες και υλικό τόσο από τη δράση των διαφόρων κοινωνικών κινημάτων που δραστηριοποιήθηκαν για τη διεκδίκηση δικαιωμάτων, όσο και από το τολμηρό εγχείρημα της ερευνητικής προσέγγισης του αναστοχασμού για τη μελέτη του φύλου και του γυναικείου ζητήματος.

Από την άλλη πλευρά, ακτιβίστριες φεμινίστριες, μεταξύ των οποίων και η Reagon (μαύρη ακτιβίστρια) υποστήριξαν πως η εμπειρία του ότι είμαστε γυναίκες δεν αποτελεί από μόνη της ικανή και αναγκαία συνθήκη που μπορεί πάντα να χρησιμοποιείται. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να είναι παραπλανητικό για τις γυναίκες που το αποδέχονται και το εφαρμόζουν ως αυτονόητο στοιχείο ταύτισης μεταξύ τους, λόγω των κοινών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν. Συγκεκριμένα, η θέση της Reagon επικεντρώνεται στην άποψη πως αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία και χρίζει προσοχής είναι οι συνδηλώσεις του φύλου, όπως επίσης της φυλής, της τάξης και της ηλικίας σε κάθε δεδομένη στιγμή. Πιο συγκεκριμένα, ως προς το φύλο δίνει έμφαση στην έμφυλη διαφορά μέσα από την ιστορία, έτσι όπως ορίζεται στο πλαίσιο των διαφορετικών τάξεων, φυλών και πολιτικών-κοινωνικοοικονομικών παραμέτρων που διαμορφώνουν τις δομές των κοινωνιών. Η άποψη της βρίσκει απήχηση στο πλαίσιο του φιλοσοφικού ρεύματος του μεταμοντερνισμού, ο οποίος αντιτίθεται στις ουσιοκρατικές ερμηνείες της ταυτότητας, υποστηρίζοντας πως τίποτα δεν είναι αυτονόητο. Σε ό,τι αφορά την εμπειρία των γυναικών, η θέση της είναι ότι θα πρέπει πάντα να θεωρητικοποιείται μέσα από μία διαπολιτισμική προσέγγιση και τα ευρύτερα κοινωνικοοικονομικά συμφραζομένα της (Mohanti 2006: 473-488, Ιακώβου – Παπαγαρουφάλη 1989).

5. Το πεδίο

Το κομμάτι που ακολουθεί, καταγράφει κάποιες σκέψεις και παρατηρήσεις με στόχο τη σκιαγράφηση του πεδίου μελέτης που αποτελείται από δύο γυναικείους συνεταιρισμούς: έναν αγροτουριστικό, σε νησί των Κυκλάδων και συγκεκριμένα στην Ερμούπολη της Σύρου, που ασχολείται αποκλειστικά με την παρασκευή διατροφικών προϊόντων και όχι με την παροχή καταλύματος, και έναν αγροτικό, σε ημιορεινή περιοχή του βορειοελλαδικού χώρου στο νομό Θεσσαλονίκης, τον Άγιο Αντώνιο, με το ίδιο αντικείμενο εργασίας.

Οι δύο γυναικείοι συνεταιρισμοί δραστηριοποιούνται τα ίδια περίπου χρόνια, από το 1999, ο αγροτικός και από το 2000, ο αγροτουριστικός. Σήμερα, διαθέτουν τον ίδιο αριθμό ενεργών μελών, δηλαδή 16 γυναίκες. Τα ιδρυτικά τους μέλη, αν και μη ενεργά, είναι περισσότερα, τα οποία εξακολουθούν να διατηρούν την ιδιότητα

του μέλους του συνεταιρισμού, με ό,τι αυτό συνεπάγεται βάσει του Καταστατικού²⁵ τους (δικαίωμα ψήφου για την ανάδειξη Διοικητικού Συμβουλίου, υποψηφιότητας σ' αυτό, συμμετοχή στην ετήσια Γενική Συνέλευση κ.λπ.). Και οι δύο συνεταιρισμοί ξεκίνησαν τη λειτουργία τους με περισσότερα μέλη, αλλά στη δεδομένη χρονική στιγμή, για συνταξιοδοτικούς ή άλλους λόγους, ο αριθμός τους περιορίστηκε.

Η ιδέα της δημιουργίας ενός γυναικείου συνεταιρισμού προέκυψε μετά την παρακολούθηση προγραμμάτων κατάρτισης για άνεργες γυναίκες που πληρούσαν το κριτήριο της εντοπιότητας και την επιδότηση συγκεκριμένου χρηματικού ποσού (δύο εκατομμύρια δραχμές ανά άτομο), στο πλαίσιο ευρωπαϊκών ολοκληρωμένων στρατηγικών ανάπτυξης για την ύπαιθρο -ανεξάρτητα από το αν η ύπαιθρος εντοπίζεται σε παραθαλάσσια ή ορεινή/«μειονεκτική» περιοχή. Το συνολικό ποσό της επιδότησης αποτέλεσε το αρχικό κεφάλαιο για τον εξοπλισμό των εργαστηρίων που διαθέτουν και οι δύο συνεταιρισμοί, ο οποίος στην πορεία των χρόνων εμπλουτίστηκε και ανανεώθηκε ανάλογα με τις ανάγκες τους από δικούς τους χρηματικούς πόρους. Η οργάνωση και η λειτουργία των χώρων των εργαστηρίων έγιναν στη βάση προδιαγραφών και κανόνων υγιεινής που ορίζονται από την ευρωπαϊκή νομοθεσία και συνεχίζονται να ελέγχονται από εξειδικευμένους φορείς που παρέχουν «πιστοποίηση ποιότητας», με την παράλληλη καθοδήγηση για τη βελτίωση των προσφερόμενων υπηρεσιών τους. Επιπλέον, άλλη μία κοινή πρακτική αποτελεί η περειαίρω επιμόρφωση των γυναικών σε θέματα τεχνογνωσίας, μέσα από προσφερόμενα προγράμματα για την απόκτηση εξειδικευμένων γνώσεων και δεξιοτήτων που άπτονται του επαγγελματικού τους αντικείμενου (π.χ. θέματα υγιεινής, διατήρησης τροφίμων κ.λπ.).

Ο γυναικείος αγροτουριστικός συνεταιρισμός της Σύρου ξεκίνησε με την παρασκευή γλυκών και κάποιων φαγητών για εποχιακούς, κυρίως, χώρους εστίασης που λειτουργούν στην περιοχή. Στη συνέχεια, οι γυναίκες άρχισαν να αναλαμβάνουν παραγγελίες catering για κοινωνικές εκδηλώσεις, είτε από δημόσιους φορείς, είτε από μεμονωμένους πελάτες, εγκαταλείποντας την προμήθεια στους παραπάνω επαγγελματίες. Το 2004, τέσσερα χρόνια μετά την έναρξη της λειτουργίας τους, προέκυψε η ιδέα της δημιουργίας ενός χώρου, στο κέντρο της Ερμούπολης, στον οποίο κανείς θα μπορούσε να προμηθευτεί έτοιμο «σπιτικό» φαγητό. Στην προ-

²⁵ Η κατάρτιση του καταστατικού ανατίθεται σε δικηγόρο και στηρίζεται στη βάση των καταστατικών που διέπουν τη λειτουργία γενικά των συνεταιρισμών.

σπάθειά τους, δηλαδή, να επεκτείνουν την επιχειρηματικής τους δραστηριότητα, θέλησαν να απευθυνθούν στις εργαζόμενες γυναίκες, τους εργένηδες, τους τουρίστες, τους φοιτητές και τους ηλικιωμένους, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν μεγάλες ποσότητες φαγητού, όπως μέχρι τότε γινόντουσαν οι παραγγελίες. Η συγκεκριμένη ιδέα υλοποιήθηκε μετά από έντονη σκέψη και προβληματισμό, καθώς ορισμένα μέλη τη θεώρησαν ιδιαίτερα ρισκοκίνδυνη· ο έντονος ανταγωνισμός που επικρατεί στη συγκεκριμένη περιοχή από τη δραστηριοποίηση πολλών μαγαζιών που προσφέρουν φαγητό, λειτούργησε στην αρχή ανασταλτικά προς την παραπάνω κατεύθυνση. Τελικά, το εγχείρημά τους υλοποιήθηκε, και σε ένα ιδιαίτερα κεντρικό σημείο της πόλης της Ερμούπολης βρήκαν τον κατάλληλο χώρο. Λόγω της ευρυχωρίας του τοποθέτησαν και τραπέζια, θέλοντας μ' αυτό τον τρόπο να δώσουν τη δυνατότητα της κατανάλωσης φαγητού (ή και γλυκών) για όποιον το επιθυμεί, ή απλά να προμηθεύουν φαγητό (σε πακέτο), μέσα από μια ποικιλία γεύσεων που συνεχώς ανανεώνεται και προσαρμόζεται στις προτιμήσεις των καταναλωτών. Η πορεία τους, στα πέντε περίπου χρόνια της λειτουργίας του συγκεκριμένου χώρου, θεωρείται από τις ίδιες ιδιαίτερα επικερδής, κάτι βέβαια που συνεπάγεται ανάλογο κόπο και ώρες εργασίας από την πλευρά τους.

Ο αγροτικός συνεταιρισμός του Αγίου Αντωνίου ξεκίνησε και συνεχίζει τη λειτουργία του με την ίδια ποικιλία χειροποίητων «παραδοσιακών» προϊόντων (φύλλα, ζυμαρικά, γλυκά κουταλιού, μαρμελάδες), πολλά εκ των οποίων παρασκευάζονται στη βάση συνταγών που μετέφερε ο πόντιος πληθυσμός με την εγκατάστασή του στην συγκεκριμένη περιοχή. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων παρασκευασμάτων είναι το περέκ, το υβριστό, τα συρόν. Το σύνολο των προϊόντων τους διατίθεται τόσο στην τοπική αγορά, όσο και σε διάφορα σημεία πώλησης στην πόλη της Θεσσαλονίκης ή και σε άλλες περιοχές, μετά από την προώθηση και προβολή που επιδίωξαν οι ίδιες οι γυναίκες ώστε να διευρύνουν το δίκτυο των πωλήσεών τους. Το "catering" με ποικιλία φαγητών και γλυκών, αν και δεν απορρίπτεται από τις ίδιες, δεν αποτελεί ιδιαίτερα συχνή πρακτική λόγω της μη ζήτησής του. Επιπλέον, από το 2008, οι γυναίκες του συνεταιρισμού λειτουργούν σε ένα προνομιακό -λόγω της θέας- σημείο της περιοχής τους ένα χώρο εστίασης, το λεγόμενο «καφεγλυκοπωλείο». Εκεί, εκτός από τον καφέ, τις πίτες και τα χειροποίητα γλυκά που μπορεί κανείς να προμηθευτεί, το συγκεκριμένο σημείο συνιστά μοναδικό χώρο «χαλάρωσης» και «αναψυχής» για ανθρώπους όλων των ηλικιακών κατηγοριών, γυναίκες και άνδρες, ντόπιους ή περαστικούς, εφόσον δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί

παρόμοια επιχειρηματική πρωτοβουλία στην περιοχή. Η πορεία της συγκεκριμένης επιχειρηματικής δράσης, αν και βρίσκεται στο αρχικό της στάδιο, χαρακτηρίζεται από τις γυναίκες ιδιαίτερα ικανοποιητική. Επιπλέον, η προοπτική της για το μέλλον κρίνεται ευοίωνη, στο βαθμό που δεν τεθεί ζήτημα ανταγωνισμού.

Παρακάτω επισημαίνονται, σε γενικές γραμμές, οι διαφορές που εντοπίζονται στα γεωγραφικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των προαναφερθέντων περιοχών, οι οποίες αξιολογούνται διαφορετικά από τα επιχειρηματικά υποκείμενα με αποτέλεσμα να διαφοροποιούν την ποικιλία των παραγόμενων προϊόντων τους, προσδίδοντας μ' αυτό τον τρόπο μία ενδιαφέρουσα διάσταση της γυναικείας επιχειρηματικότητας στο πλαίσιο των συνεταιρισμών. Η σκιαγράφηση –έστω και αμυδρή– των δύο περιοχών, προκειμένου να δοθεί το στίγμα του κάθε πεδίου, θεωρείται χρήσιμη, ακριβώς επειδή ο χώρος αποτελεί πεδίο εγγραφής κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων, πεδίο όπου αποτυπώνονται όχι μόνο ομοιότητες αλλά και διαφορές (Δημητρίου – Κοτσώνη 2003: 306). Δηλαδή, οι πρακτικές των υποκειμένων, ακόμη και εντός ομοειδών (με την έννοια της γενικής δομής και των χαρακτηριστικών τους) εργασιακών χώρων, όπως αυτών των γυναικείων συνεταιρισμών, διακρίνονται από πολλαπλότητα. Και στο βαθμό που η επιχειρηματικότητα είναι το προϊόν μίας κοινωνικοοικονομικής και πολιτισμικής κατασκευής στην οποία το άτομο αναφέρεται, οι σχέσεις μεταξύ των επιχειρηματικών χαρακτηριστικών και των κοινωνικών, πολιτισμικών και οικονομικών παραμέτρων των περιοχών γίνονται εύκολα φανερές (Yetim 2008: 866).

Πιο συγκεκριμένα, οι όροι ανάπτυξης των δύο περιοχών και οι επιπτώσεις τους στους κατοίκους, ως προς τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες, υπήρξαν διαφορετικές. Η Ερμούπολη, ως μία ιδιαίτερα αναπτυγμένη τουριστικά περιοχή, όπου η φυσική ομορφιά του τοπίου συνδυάζεται αρμονικά με την ιστορικότητα και την υψηλού επιπέδου αρχιτεκτονική των κτιρίων και του χώρου ευρύτερα, σε συνδυασμό με το ότι συνιστά πρωτεύουσα, διοικητικό κέντρο του νομού Κυκλάδων και παράρτημα του πανεπιστημίου Αιγαίου, αποτελεί τόπο προορισμού πολλών ανθρώπων και για διαφορετικούς σκοπούς, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Κατ' επέκταση, η επαγγελματική δραστηριότητα των κατοίκων του νησιού, στην πλειονότητά της, εντοπίζεται στον τομέα των τουριστικών υπηρεσιών, ενώ ένα μικρό ποσοστό αυτών είναι αγρότες ή και κτηνοτρόφοι.

Από την άλλη πλευρά, ο Άγιος Αντώνιος, που απέχει μόλις 32 χιλιόμετρα από το αστικό κέντρο της πόλης της Θεσσαλονίκης, δεν χαρακτηρίζεται για την

τουριστική του κίνηση, αν και ο τόπος διαθέτει φυσικές ομορφιές. Βρίσκεται σε υψόμετρο 220 μέτρων, στις παρυφές του όρους Κάλαυρος. Ο πληθυσμός του, ποντιακής καταγωγής στην πλειονότητά του, υπολογίζεται περίπου στους 900 κατοίκους, οι οποίοι ζουν μόνιμα εκεί. Παρά τη γενικότερη τάση φυγής από την υπαίθρο, ο νεανικός του πληθυσμός δεν εγκαταλείπει την περιοχή, καθώς το γεγονός της γειννίασης με το αστικό κέντρο της πόλης της Θεσσαλονίκης διευκολύνει την εύκολη πρόσβαση σ' αυτό και την καθημερινή μετακίνηση. Γενικότερα, δεν παρατηρείται κάποιου είδους κινητικότητα στην περιοχή για επαγγελματικούς ή άλλους σκοπούς. Στον Άγιο Αντώνιο αποτυπώνονται με εμφανή τρόπο τα «κλασσικά» χαρακτηριστικά της υπαίθρου, κύρια, από τις ασχολίες των κατοίκων του· οι περισσότεροι από αυτούς είναι γεωργοί και κτηνοτρόφοι, αν και τα τελευταία χρόνια ο ενεργός πληθυσμός στρέφεται ολοένα και περισσότερο σε εξωγεωργικές δραστηριότητες για την εξασφάλιση εισοδήματος, διατηρώντας παράλληλα και συμπληρωματικά τις ιδιότητες του γεωργού ή κτηνοτρόφου μέσα από τις ανάλογες ενασχολήσεις.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ανάλυση – Ερμηνεία

1. Προϊόντα «αυθεντικά», «παραδοσιακά» και «τοπικά»

Σε ένα πρώτο επίπεδο, ο αντίκτυπος των διαφορών των δύο περιοχών γίνεται έντονα φανερός –όπως προαναφέρθηκε– στις στρατηγικές που οι γυναίκες υιοθετούν στην ποικιλία των παραγόμενων προϊόντων τους, ως απόρροια της προσαρμογής στο νόμο της προσφοράς και ζήτησης, έτσι όπως αυτός διαμορφώνεται στο πλαίσιο της οικονομίας. Πιο συγκεκριμένα, στην κοινωνική ανθρωπολογία, η οικονομία εκλαμβάνεται ως διαπλοκή κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων· δεν υπάρχουν οικονομικά γνωρίσματα με οικουμενική ισχύ, αλλά αντίθετα ποικίλλουν ανάλογα με την κοινωνική και πολιτισμική οργάνωση της κοινωνίας όπου ανήκουν, διαμορφώνοντας με ανάλογο τρόπο τόσο την προσφορά όσο και τη ζήτηση. Επιπλέον, στο πλαίσιο της οικονομίας, το άτομο δεν λειτουργεί αυτόνομα, αλλά σε συνάρτηση με τις σχέσεις του με άλλους, καθώς επίσης με τον τρόπο που προσλαμβάνει και βιώνει τις σχέσεις αυτές, δηλαδή σε συνάρτηση με την κοινωνική του εμπειρία (Δημητρίου – Κοτσώνη 2003: 306, 314).

Μεταφέροντας την παραπάνω οπτική στο πεδίο των γυναικείων συνεταιρισμών, διαπιστώνει κανείς πως δεν υπάρχει μία και μοναδική κατηγορία επιχειρηματιών γυναικών ή επιχειρηματικής εμπειρίας αναφορικά με τα είδη των παρασκευασμάτων στους γυναικείους συνεταιρισμούς, αλλά πολυάριθμες και προσαρμοσμένες στις συνθήκες και παραμέτρους της αγοράς. Το γεγονός ότι η ύπαιθρος δεν είναι ενιαία και ομοιογενής ως προς τα γεωμορφολογικά της χαρακτηριστικά, συντελεί ώστε η πρόσληψη της επιχειρηματικότητας να γίνεται στη βάση των διαφοροποιημένων μορφών που η κοινωνική και πολιτισμική οργάνωση του κάθε τόπου εκλαμβάνει στις αγροτικές ζώνες, διαμορφώνοντας ανάλογα και διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης των τομέων της οικονομίας (π.χ. τροφίμων, ένδυσης κ.λπ.). Και επειδή η πραγματικότητα είναι αρκετά πολυδιάστατη, κατ' επέκταση ομοειδείς γυναικείες επιχειρήσεις δεν είναι ομοιόμορφες, αλλά διαφοροποιούνται τόσο ως προς

τα επιχειρηματικά τους χαρακτηριστικά, όσο και τις στρατηγικές τους (Ιακωβίδου 2007: 5).

Παράλληλα, στη σύγχρονη εποχή της βιομηχανοποίησης, πολύς λόγος γίνεται για την αναζήτηση της «αυθεντικότητας», του «παραδοσιακού» και του «τοπικού» - ως εναλλακτικού για τα προϊόντα διατροφής-, χαρακτηριστικά που φαίνεται να αποδίδουν την ταυτότητα των παρασκευασμάτων των γυναικείων συνεταιρισμών, τα οποία συνδέονται άμεσα με την έννοια του αγροτουρισμού και την ύπαιθρο.²⁶ Γενικότερα, σε ό,τι αφορά την έννοια της αυθεντικότητας, οι περισσότεροι θεωρητικοί συγκλίνουν στην άποψη ότι ένα από τα κυριότερα κριτήρια καθορισμού της είναι η πολιτισμική «απόσταση». Και, πιο συγκεκριμένα, η ερμηνεία της πολιτισμικής απόστασης στο χώρο και το χρόνο, έτσι όπως αυτή δημιουργείται ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές καταστάσεις. Οποιαδήποτε, λοιπόν, ελάττωση αυτής της «απόστασης» απειλεί την αυθεντικότητα (Μουτάφη 1995: 30). Επιπλέον, σε ό,τι αφορά την έννοια του «παραδοσιακού» που ταυτίζεται με το «τοπικό», όλο και περισσότεροι ανθρωπολόγοι αναγνωρίζουν σήμερα ότι το «παραδοσιακό» και γενικότερα ο «παραδοσιακός» πολιτισμός είναι μία επινόηση που παράγεται για σύγχρονους σκοπούς, παρά μία σταθερή παράδοση η οποία παραδίδεται ακέραιη από τη μία γενιά στην άλλη. Με άλλα λόγια, η παράδοση κατασκευάζεται, συνιστά δηλαδή μία προσπάθεια «ανάγνωσης του παρόντος με όρους του παρελθόντος», βασιζόμενη στην προϋπόθεση ότι «το παρελθόν εγγράφεται με όρους παρόντος» (ό.π.: 37).

²⁶ Γενικότερα, η τροφή αποτελεί πολιτισμικό αγαθό που διαμεσολαβείται από τη συγκρότηση της ταυτότητας και την έκφραση του «εαυτού». Ο πολλαπλασιασμός των επιλογών που προσφέρονται στους καταναλωτές, μέσα από είδη φαγητών και τροφών που αναγνωρίζονται ως ιδιαίτερα, συντελούν στον πολλαπλασιασμό των πεδίων, που αποτελούν και το πλαίσιο αναφοράς τους. Η κυκλοφορία φαγητών, αλλά και ευρύτερα αγαθών, υποδηλώνει το γεγονός της έκθεσης όλο και περισσότερων ανθρώπων σε «ξένους» τρόπους και εικόνες, έχοντας έτσι τη δυνατότητα ή ακόμα και την υποχρέωση «να δουν τον εαυτό τους με τα μάτια ‘άλλων’» και να αποκτήσουν αυτό που ο Appadurai αποκαλεί «global imagination». Τόσο η ομογενοποίηση των διατροφικών τάσεων (π.χ. η τροφή του fast food που έχει αποσυνδεθεί από τις αρχικές του σημασίες εφόσον έχει «αυτονομηθεί» και αποκοπεί από τις κουζίνες και τις πατρίδες του, δηλαδή από τα συμφραζόμενά του) όσο και η διαφοροποίησή τους (η προτίμηση για το «ξένο» φαγητό και τις «ξένες» κουζίνες που όχι μόνο δεν αποσυνδέονται από τα πολιτισμικά τους συμφραζόμενα, αλλά ο δεσμός τους με αυτά ενισχύεται) θέτουν ζητήματα, μεταξύ των άλλων, για τον τρόπο που προσλαμβάνουμε την «ομοιότητα» και τη «διαφορά» ή την «αντίθεση» (Μπακαλάκη 2000: 70, 77). Δίνεται, λοιπόν, μεγάλη έμφαση στη συμβολική διάσταση της κατανάλωσης της τροφής και της σημασίας που έχουν για το άτομο οι καταναλωτικές του προτιμήσεις (Βλαχούτσικου 1991: 95). Όμως, ακόμα και αν οι διαφορετικές επιλογές και προτιμήσεις ως προς το φαγητό προσλαμβάνονται και ως εκφράσεις διαφορετικών ταυτοτήτων και θέσεων που ανάγονται στην κοινωνική ιεραρχία και δημιουργούν κοινωνικές διακρίσεις, σε μεγάλο βαθμό αποτελούν «παράγωγα των καταναλωτικών επιλογών» (Μπακαλάκη 2000: 85).

Έτσι, με μία πρώτη ‘‘ματιά’’, ενώ οι γυναίκες στον συνεταιρισμό του Αγίου Αντωνίου παρασκευάζουν προϊόντα που προσιδιάζουν περισσότερο στο «αυθεντικό, το τοπικό και το παραδοσιακό», με την έννοια ότι στη σύγχρονη εποχή τα περισσότερα από αυτά έχουν αντικατασταθεί πλήρως από τα αντίστοιχα βιομηχανικά στην καθημερινή διατροφή, ή έχουν πλήρως εκλείψει, από την άλλη οι γυναίκες στην Ερμούπολη λειτουργούν με τρόπο διαφορετικό· επιδίδονται στην παρασκευή ποικιλίας φαγητών ευρύτερα αναγνωρίσιμων που, στο μεγαλύτερό τους μέρος, ανταποκρίνονται απλά και μόνο στις ανάγκες της αγοράς της περιοχής τους, δίχως να παραπέμπουν άμεσα στο στοιχείο της αυθεντικότητας, της παράδοσης και της εντοπιότητας. Το διακριτό αυτό χαρακτηριστικό μπορεί εύκολα να αιτιολογηθεί, μέσα από την αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης στη αγορά και τις «ανάγκες» της κάθε περιοχής. Το γεγονός, δηλαδή, της ύπαρξης καλά εδραιωμένων βιοτεχνιών και μονάδων, με μακροχρόνια πορεία δράσης στο χώρο της παραγωγής συγκεκριμένων τοπικών προϊόντων στην Ερμούπολη, έστρεψε τις γυναίκες του συνεταιρισμού σε κατηγορίες τροφών, εύκολα αναγνωρίσιμων στον ελλαδικό χώρο και αλλού, οι οποίες ωστόσο δεν παύουν να παρασκευάζονται με τρόπους και τεχνικές που υιοθετήθηκαν από τις παλαιότερες γενιές και βασίζονται σε μη επεξεργασμένες πρώτες ύλες. Αποτέλεσμα μίας τέτοιας συνειδητής προσαρμογής και επιλογής, που έγινε στην πορεία της λειτουργίας του συνεταιρισμού ως διαδικασία μετασχηματισμού από την πλευρά των δρώντων υποκειμένων, είναι η έντονη ανταπόκριση του κόσμου και, συνεπώς, το προσδοκώμενο κέρδος ιδιαίτερα ικανοποιητικό. Από την άλλη, το εισόδημα που επέρχεται στις γυναίκες του συνεταιρισμού του Αγίου Αντωνίου κρίνεται από τις ίδιες ως «συμπληρωματικό», καθώς οι τελείως διαφορετικές συνθήκες της αγοράς εκτιμήθηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε η επιλογή προϊόντων που εκλείπουν τόσο στην περιοχή τους όσο και στις συνήθειες της καθημερινής διατροφής, να αποτελούν αναπόφευκτη επιλογή.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, οι συγκεκριμένες επιχειρηματικές στρατηγικές αναδεικνύουν το ζήτημα, πως αντί να διερωτάται κανείς για το αν τα προϊόντα των γυναικών είναι «αυθεντικά», «τοπικά» ή «παραδοσιακά», θα μπορούσε να διερωτηθεί για το τι είναι αυτό που συνιστά σημαίνον και τι σημαινόμμενο της αυθεντικότητας και της παράδοσης, από τη σκοπιά των πελατών που προτιμούν αυτά τα προϊόντα (ή και των γυναικών που τα παρασκευάζουν). Δηλαδή, τι θεωρούν ως ενδείξεις (σημεία) αυθεντικότητας. Σύμφωνα με την άποψη κοινωνικών επιστημόνων, οι πελάτες δεν απαιτούν «πλήρη αυθεντικότητα». Αντίθετα. Προκειμένου να αποδε-

χθούν ένα προϊόν ως αυθεντικό, εστιάζουν σε ορισμένα χαρακτηριστικά, τα οποία έχουν επιλέξει ως ενδεικτικά και σύμφωνα με αυτά αξιολογούν ολόκληρο το προϊόν. «Τα επιλεγμένα αυτά χαρακτηριστικά συμβολίζουν, μέσα από μία σχέση μετωνυμίας, την αυθεντικότητα ‘εν τω συνόλω’ ενός προϊόντος που διατίθεται για κατανάλωση στην αγορά» (ό.π.: 31). Έτσι, στην περίπτωση των προϊόντων των γυναικείων συνεταιρισμών ένα τέτοιο χαρακτηριστικό είναι η ενσωμάτωση οικιακών ποιοτήτων που μεταφέρονται στα προϊόντα, τόσο μέσα από τη χρησιμοποίηση ακατέργαστων και χωρίς συντηρητικά υλικών, όσο και από τις τεχνικές που χρησιμοποιούνται για την παρασκευή τους. Οι τεχνικές αυτές, καθώς είναι οικείες προς τις γυναίκες, εύκολα μεταφέρονται από το οικιακό πεδίο σ’ αυτό της εργασίας. Με τον τρόπο αυτό, καινούρια νοήματα προστίθενται σε παλιά, τα οποία διαιώνίζονται στο πλαίσιο μίας νέας κατάστασης και δίνουν συνέχεια ανάμεσα στο παλιό και το καινούριο.

Γενικότερα, η προσέγγιση και ανάλυση της αγοράς με όρους εμπορευματικής συναλλαγής αποδεικνύει ότι πρόκειται για μία δομή κοινωνικών σχέσεων που δημιουργεί δύο κατηγορίες ανθρώπων: εκείνους που απαιτούν, δηλαδή τους αποδέκτες των υπηρεσιών, και εκείνους που ικανοποιούν τις απαιτήσεις, δηλαδή τους παρέχοντες υπηρεσίες. Έτσι, προϊόντα που προορίζονται για την αγορά, συχνά, αποκτούν νέες σημασίες για την τοπική κοινωνία, καθώς προβάλλονται τα διακριτά εκείνα χαρακτηριστικά που σηματοδοτούν έστω και μέρη της πολιτισμική τους ταυτότητας. Μετατρέπονται δηλαδή σε ένα μέσο αυτοπροσδιορισμού (αναπαράστασης του συλλογικού «εαυτού») για το ξένο κοινό. Και καθώς η έννοια της αυθεντικότητας υπόκειται σε «διαπραγμάτευση», κάτι τέτοιο με τη σειρά του συνεπάγεται το ενδεχόμενο της σταδιακής ανάπτυξής της στην εκτίμηση των πελατών. Με άλλα λόγια, ένα προϊόν που σε μία δεδομένη στιγμή μπορεί να προσλαμβάνεται ως επινοημένο και μη αυθεντικό, ενδέχεται, με το πέρασμα του χρόνου, να αναγνωρισθεί ως αυθεντικό. Η αυθεντικότητα, λοιπόν, είναι ένα δυναμικό, αναδυόμενο και όχι στατικό φαινόμενο και, με τον τρόπο αυτό, εισάγεται η έννοια της «αναπτυσσόμενης αυθεντικότητας»: πρόκειται για το ευρύτερο φαινόμενο της «επινόησης της παράδοσης» όταν, εν προκειμένω, ένα προϊόν ή ένα είδος τροφής που «σκηνοθετημένα» προκύπτει στην αγορά, να μπορεί εν καιρώ και κάτω από κατάλληλες συνθήκες να τύχει ευρείας αποδοχής ως μία «αυθεντική» έκφανση του τοπικού πολιτισμού (ό.π.: 32-36).

Παρά, όμως, τη «διαφορετικότητα» σε ό,τι αφορά τη γκάμα των προϊόντων και το ύψος του κέρδους που επέρχεται από την εργασία, ως διαφορετικές διαστάσεις μίας σύνθετης πραγματικότητας, τα κοινά σημεία που απορρέουν μέσα από τις πολιτισμικές πρακτικές και το λόγο των γυναικών είναι πολύ περισσότερα και δρουν καθοριστικά για τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες προσλαμβάνουν την εργασία τους. Άλλωστε, οι πρακτικές των ανθρώπων κατασκευάζονται από πολιτισμικούς κώδικες (όπως το φύλο) και κάθε άλλου είδους πολιτισμικά κριτήρια και πρότυπα, με τα οποία τα υποκείμενα προσλαμβάνουν, οριοθετούν και, συγχρόνως, διαχειρίζονται και διαπραγματεύονται τα πλαίσια ύπαρξής τους, πάντα βέβαια μέσα σε ένα κοινωνικά δομημένο πλαίσιο και συσχετισμό δύναμης και εξουσίας (Δημητρίου – Κοτσώνη 2003: 306). Με άλλα λόγια, η ετερογένεια που παρατηρείται στις εργασιακές πρακτικές των γυναικών ως αποτέλεσμα της διαπλοκής τους με τα διαφορετικά χαρακτηριστικά του κάθε τόπου, δεν φαίνεται να διαφοροποιεί τις αντιλήψεις, τα κίνητρα, τις αξίες, τις προσδοκίες και τους στόχους που επενδύουν την εργασία τους, ως πρακτική μίας κοινωνικής ομάδας που δραστηριοποιείται στο πεδίο των συνεταιρισμών.

2. Οι γυναίκες ως κοινωνική ομάδα

Οι γυναίκες που πλαισιώνουν τους γυναικείους συνεταιρισμούς θα μπορούσαν να θεωρηθούν «κοινωνική ομάδα» για τη διερεύνηση της εργασίας γενικότερα. Και αυτό γιατί ο όρος εμπεριέχει τη δυναμική εκείνη που κάθε φορά απαιτείται, ώστε ο ορισμός ενός κοινωνικού συνόλου ως ενιαίας κοινωνικής ομάδας να μην γίνεται στη βάση περιορισμένων κριτηρίων, όπως για παράδειγμα το μορφωτικό, το βιοτικό επίπεδο ή συγκεκριμένου τύπου επιχειρηματικές πρακτικές, αλλά σε πιο σύνθετους προσδιορισμούς οι οποίοι θα λαμβάνουν υπόψη και πολιτισμικές παραμέτρους, όπως το συμβολικό κεφάλαιο²⁷, το γόητρο ή το φύλο. Με τον τρόπο αυτό,

²⁷ Κατά τον Bourdieu (2002), κάθε είδους κεφάλαιο (οικονομικό, πολιτισμικό, κοινωνικό) τείνει (σε διαφορετικό κάθε φορά βαθμό) να λειτουργεί ως συμβολικό κεφάλαιο. Υποστηρίζει πως θα ήταν ορθότερο ίσως να μιλάμε, με κάθε αυστηρότητα, για τις *συμβολικές επιπτώσεις του κεφαλαίου*, όταν αυτό εξασφαλίζει τη ρητή ή την έμπρακτη αναγνώριση, την αναγνώριση δηλαδή ενός “habitus” δομημένου σύμφωνα με τις ίδιες τις δομές που διαρθρώνουν το χώρο όπου αυτό διαμορφώθηκε. Δηλαδή, να το γνωρίζουν και να το αναγνωρίζουν γνωστικές δομές, ικανές και ευεπίφορες να του παραχωρήσουν την αναγνώριση αυτή, επειδή ακριβώς συμφωνούν με εκείνο που το κεφάλαιο «είναι». Με άλλα λόγια, το συμβολικό κεφάλαιο (η ανδρική τιμή, το κύρος, η αναγνώριση κ.λπ.) δεν

το περιεχόμενό του όρου «γυναίκες» επαναπροσδιορίζεται, καθώς ενσωματώνεται το στοιχείο της ρευστότητας και του συνεχούς γίνεσθαι που παρατηρείται σήμερα στους γρήγορους ρυθμούς μεταβολής. Αυτοί, άλλωστε, επιφέρουν την ανάδυση ολοένα και περισσότερο ετερογενών υποσυνόλων και κραμάτων πρακτικών, λόγων και ταυτοτήτων στο πεδίο συνδιαλλαγής του «κοινωνικού» με το «υποκειμενικό» και της συνεχούς αλληλόδρασής τους (ό.π.: 332, 334). Με τον τρόπο αυτό, δίνεται η δυνατότητα προσέγγισης με μεγαλύτερη πληρότητα του πολυσύνθετου χαρακτήρα της κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας των ημερών μας, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται και στο πλαίσιο της επιχειρηματικής δράσης των γυναικών στους γυναικείους συνεταιρισμούς.

3. «Πολιτισμός» και «Εργασία»: μία αμφίδρομη σχέση

Η πρόσληψη των γυναικών για τις εργασιακές διαχειρίσεις και τα παραγόμενα είδη τους που «πρέπει» να φέρουν τη σφραγίδα του αγροτουρισμού και της παράδοσης του τόπου, συνίστανται στον τρόπο που επιλεγμένα χαρακτηριστικά συμβολίζουν την «αυθεντικότητα εν τω συνόλω» ενός προϊόντος που διατίθεται για κατανάλωση στην αγορά, ανεξάρτητα από την πολιτισμική «απόσταση» που δημιουργείται στο χώρο ή το χρόνο ή τις εναλλαγές και προσαρμογές που εφαρμόζουν σ' αυτό.²⁸ Πιο

είναι ένα ιδιαίτερο είδος κεφαλαίου, αλλά το κεφάλαιο εκείνο στο οποίο μετατρέπεται κάθε είδους κεφάλαιο όταν αναγνωρίζεται σε μεγάλο βαθμό, δηλαδή ως δύναμη και ως εξουσία. Έτσι, το συμβολικό κεφάλαιο, ως προϊόν του μετασχηματισμού μίας σχέσης ισχύος σε σχέση νοήματος, τελικά αποσπά από την ασημαντότητα, δηλαδή την απουσία σημαντικότητας και νοήματος. Σύμφωνα με τη θεωρία της πρακτικής του Bourdieu, το "habitus" αναφέρεται στην εσωτερίκευση από το υποκείμενο, δηλαδή την ενσωμάτωση στο σώμα και το νου, των αντικειμενικών δομών της κοινωνίας του, στην οποία καθίσταται συγχρόνως φορέας της και ενεργό πρόσωπο. Το "habitus" λειτουργεί ως αρχή οργάνωσης των σκέψεων και των πράξεών του. Στο πλαίσιο των «προδιαθέσεων» και «έξεών» του, ως ενσωμάτωση της κοινωνικής δομής, αλλά και των συγκυριακών περιστάσεων με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπο το άτομο, κινείται τελικά στο πεδίο της πρακτικής, καθορίζει τη στάση του, «προκαλεί» ή «ανταπαντά» και εφαρμόζει στρατηγικές βάσει των υλικών και συμβολικών του συμφερόντων (Δημητρίου – Κοτσώνη 2001: 106). Όταν οι στρατηγικές αυτές εμπεριέχουν σχέσεις ισχύος, δηλαδή νοήματος, τότε αναγνωρίζονται και ως συμβολικό κεφάλαιο.

²⁸ Για παράδειγμα το «περέκ» του αγροτικού συνεταιρισμού, είναι μία μορφή, γνωστή σε όλους, πίτας η οποία αποτελείται από χειροποίητο φύλο και γέμιση ποικιλίας υλικών. Ένα από αυτά είναι και η κατηγορία των αλλαντικών, τα οποία παλαιότερα δεν χρησιμοποιούνταν. Σήμερα, για λόγους ποικιλομορφίας, χρησιμοποιούνται πολλά διαφορετικά υλικά που πιστεύεται πως δίνουν καλή γεύση στο προϊόν. Ο ιδιαίτερος, όμως, τρόπος παρασκευής του φύλου και η διαδικασία ψησίματός του με τη χρήση μίας ειδικής «παραδοσιακής» κατασκευής που ενσωματώνεται στο τζάκι παραμένουν στοιχεία αναπόσπαστα του τρόπου δημιουργίας του συγκεκριμένου παραγόμενου είδους των γυναικών. Επιπλέον, το κοτόπουλο με τις πατάτες που συμπεριλαμβάνεται στο μενού του αγροτουριστι-

συγκεκριμένα, οι ίδιες προσλαμβάνουν την εργασία τους, αναφορικά με την ταυτότητα των ειδών που παρασκευάζουν, κύρια και πρωταρχικά, μέσα από την αποδοχή του ρόλου τους ως φορείς του «τοπικού», του «παραδοσιακού» και του «αυθεντικού», όχι μόνο γιατί η διατήρησή τους βρίσκει απόλυτο πεδίο έκφρασης στο αγροτουριστικό πλαίσιο και αυτό της υπαίθρου, αλλά και γιατί πιστεύουν ότι αποτελούν την «τελευταία ευκαιρία» διαφύλαξης και μελλοντικής συνέχισης του πολιτισμού του τόπου τους. Διαφορετικά, πολλά πολιτισμικά τους γνωρίσματα θα χαθούν. Η διαμεσολάβηση που «καλούνται» να επιτελέσουν για τη συνέχιση της τοπικής παράδοσης, μεταξύ των προηγούμενων γενεών (τις γιαγιάδες και τις μητέρες τους) και των επόμενων (των παιδιών και των εγγονιών τους), αποτελεί για τις ίδιες στοιχείο σημαίνουσας σημασίας και κριτήριο αναδίπλωσης των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων. Η ταυτότητα των ειδών τους, σε ό,τι αφορά τις πρώτες ύλες, τον τρόπο παρασκευής, την εμφάνιση και την ονοματοδοσία παραπέμπουν στην τοπική παράδοση, η οποία συνδέεται με κοινωνικές περιστάσεις και διαχειρίσεις της καθημερινής ζωής, έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν από γενιά σε γενιά και κατασκευάστηκαν στα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα του τόπου τους.

Συνεπώς, η δράση τους εκτός από εκφραστική είναι και συμβολική, δηλαδή επινοητική²⁹. Αλληλεπιδρά και συσχετίζεται διαλεκτικά με τον «πολιτισμό» τον οποίο αναπαράγει αλλά και μετασχηματίζει. Κατά τον Geertz, ο πολιτισμός ως ένα «ιστορικά μεταδιδόμενο πλαίσιο που αποτελείται από νοήματα ενσωματωμένα σε σύμβολα, είναι ένα σύστημα από κληρονομημένες αντιλήψεις σε συμβολική μορφή με τις οποίες οι άνθρωποι επικοινωνούν, διατηρούν και αναπτύσσουν τις γνώσεις τους και τις απόψεις τους για τη ζωή». Συνδέεται αναπόσπαστα με τη δράση, επομένως βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με την συγκεκριμένη πορεία της κοινωνικής ζωής. Μ' άλλα λόγια είναι «η νοηματική συνάρτηση των εκδηλώσεων της καθημε-

κού συνεταιρισμού και αποτελεί «κλασικό» δείγμα διατροφής στον ελλαδικό χώρο και ευρύτερα, παρασκευάζεται με τη χρήση ελαιόλαδου, φρέσκων μπαχαρικών (και όχι κατεψυγμένων) και στην περίπτωση που οι πατάτες είναι τηγανητές, ποτέ δεν χρησιμοποιούνται στην προτηγανισμένη μορφή τους για εξοικονόμηση χρόνου και χρήματος, όπως συναντώνται στη συνηθέστερη εκδοχή τους. Γενικότερα, για τους γυναικείους συνεταιρισμούς τα ευρωπαϊκά προγράμματα δεν παρείχαν οδηγίες ως προς το ποια ποικιλία προϊόντων και ειδών οφείλουν οι γυναίκες να παρασκευάζουν. Το συγκεκριμένο θέμα επαφίονταν στη διακριτική τους ευχέρεια.

²⁹ Πρόκειται για πράξη της νοητικής επενέργειας, δηλαδή της επιλογής, επεξεργασίας και του μετασχηματισμού του πολιτισμικά κληρονομημένου πάνω σε ένα σώμα πολιτισμικών υλικών. Η επινοήση συνοδεύει την επανάληψη, το νέο ακολουθεί το σχετικά δεδομένο, η αλλαγή και ανανέωση είναι η άλλη όψη της αναπαραγωγής και της διαιώνισης. Η δημιουργική εργασία της επινοήσης συντελείται στο πλαίσιο ενός δεδομένου, ανοικτού πεδίου πολιτισμικών δυνατοτήτων.

ρινής ζωής -ανεξάρτητα από την εκάστοτε αξιακή ιεράρχηση αυτών των εκδηλώσεων σε υψηλές ή χαμηλές» (Παπαταξιάρχης 1996: 199-200).

Από την άλλη, οι εργασιακές πρακτικές των γυναικών αποτελούν μορφές δράσης της νεωτερικότητας, εφόσον δρουν αυτόνομα και ορθολογικά στην αγορά και δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο ενός πεδίου που έχει τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης επιχείρησης· η χρήση, μεταξύ των άλλων, του τεχνολογικού εξοπλισμού, η εφαρμογή των νέων τεχνολογιών για την ευρύτερη προώθηση των προϊόντων (με έμφαση στο διαδίκτυο), η διασφάλιση της ποιότητας μέσω ευρωπαϊκών συστημάτων πιστοποίησης και οι επιμορφωτικές εκπαιδεύσεις είναι μερικές από τις πρακτικές που ακολουθούνται προκειμένου να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα του Συνεταιρισμού, να καταστεί δυνατή η επικράτησή του στις συνθήκες που δημιουργεί ο ανταγωνισμός και η φιλελεύθερη οικονομία και, εν τέλει, να προκύψει το προσδοκώμενο κέρδος μέσω της επίτευξης των στόχων τους. Με άλλα λόγια, η ταυτότητα των ειδών που παρασκευάζουν, να μεν εμπεριέχει θεμελιώδη γνωρίσματα που λειτουργούν ως σύμβολα για την τοπική παράδοση και τον πολιτισμό τους, η τελική τους όμως μορφή αναπόφευκτα συγκροτείται, κατασκευάζεται και ενσωματώνεται στο πλαίσιο που τα σύγχρονα επιχειρηματικά συμφραζόμενα επιβάλλουν. *“Άμα μπεις στο χορό χορεύεις, και για να κρατηθείς σ’ αυτόν πρέπει να ακολουθήσεις τα πράγματα, διαφορετικά φεύγεις”*. Πρόκειται για την ιδεολογική παραδοχή που αναφέρεται από τις περισσότερο «δραστήριες» γυναίκες, προκειμένου να υποδείξουν την αναγκαιότητα της σύνδεσής τους με ένα σύνθετο πλέγμα καταστάσεων που εμπεριέχει η επιχειρηματική τους δράση. Όπως συχνά επισημαίνουν, *“η επιχειρηματικότητα έχει πολλές όψεις και όσο πιο εύκολα κατανοητές γίνονται, τόσο ευκολότερα και θα αντιμετωπιστούν*. Οι τάσεις αυτές απηχούν σύγχρονες προσεγγίσεις για τη λειτουργία μίας επιχείρησης, καθώς γίνεται πλέον αντιληπτό ότι η σκληρή προσωπική εργασία δεν αποτελεί από μόνη της την αναγκαία και ικανή συνθήκη για την επιτυχημένη πορεία τους. Η συνεχής αναθεώρηση των στρατηγικών τους, η ανανέωση του περιεχομένου των εργασιών τους και η διάνθισή τους με *“ό,τι οι καιροί απαιτούν”* καθιστά, πολλές φορές, αναγκαία τη συνεργασία τους με ανθρώπους που παρέχουν εξειδικευμένες υπηρεσίες σε τομείς που πιστεύουν πως λειτουργούν ιδιαίτερα βοηθητικά στη σφαίρα των δραστηριοτήτων τους. Με τους ανθρώπους αυτούς επιδιώκουν να αναπτύσσουν πολύ καλές επαγγελματικές σχέσεις γιατί η συμβολή τους, μέσω των υπηρεσιών τους, στην πορεία του Συνεταιρισμού κρίνεται απόλυτα αναγκαία και καθοριστική.

Όμως, ο τρόπος που το «τοπικό», το «παραδοσιακό» και το «αυθεντικό» μεταφέρεται, προσαρμόζεται και εγγράφεται στα σύγχρονα επιχειρηματικά δεδομένα, ουσιαστικά, παράγει μία νέα μορφή δράσης των γυναικών που, με τη σειρά της, αποδίδει διαφορετικό νόημα και περιεχόμενο στον πολιτισμό τον οποίο και μεταλλάσσει, προσδίδοντάς του νέες συμβολικές διαστάσεις. Ο τρόπος που μία τέτοιου είδους αντιστροφή μπορεί να συμβεί, ερμηνεύεται ακριβώς διότι ο πολιτισμός είναι εκτεθειμένος στη δράση, το περιεχόμενό του, δηλαδή το πολιτισμικό νόημα, δεν έχει στατική μορφή, αλλά βρίσκεται σε συνεχή ροή: η δράση θέτει σε κυκλοφορία το πολιτισμικό νόημα και το ανασυντάσσει με τρόπο που οδηγεί σε ανασημάνσεις και αναθεωρήσεις. Υπό την έννοια αυτή, ο πολιτισμός είναι δυναμική διαδικασία και χαρακτηρίζεται από μία μεταβλητότητα (ό.π.: 200). Και στην περίπτωση της εργασίας των γυναικών, η δράση τους δεν έχει να κάνει με μία στατική αντιπαράθεση της παράδοσης με την νεωτερικότητα, αλλά με ένα ετερογενές πλαίσιο που προκύπτει από τις ανακατατάξεις και το μετασχηματισμό όλων όσων συμβαίνουν στην ελληνική ύπαιθρο, δίνοντας μ' αυτό τον τρόπο νέο περιεχόμενο και νέο πολιτισμικό νόημα στον ίδιο τον πολιτισμό.

4. Η εργασία ως επιλογή

Η κινητοποίηση για το στήσιμο ενός συνεταιρισμού προήλθαν τόσο μέσα από τα κίνητρα που προτάθηκαν στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών προγραμμάτων³⁰, όσο και μέσα από την προτροπή για ανάληψη δράσης ορισμένων περισσότερο «δραστήριων» γυναικών, δίχως να συναντήσουν αντιστάσεις από το οικογενειακό ή τον κοινωνικό τους περίγυρο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Αλεξάνδρα, μέλος του συνεταιρισμού στην Ερμούπολη, *«ρίχτηκε η ιδέα σε μία μικρή ομάδα γυναικών, γρήγορα έγινε γνωστή και σε άλλες και τελικά γίναμε ομάδα»*. Η προτίμηση στη συλλογική μορφή εργασίας γίνεται από τις ίδιες ευκολότερα αποδεκτή, καθώς η έννοια της ομάδας προσδίδει «προστασία» και μικρότερο μερίδιο στην ευθύνη και το ρίσκο που πρέπει να αναλάβουν (Gidarakou 1997: 28). Από την άλλη, οι αρχές και οι κανόνες που ορίζονται από το καταστατικό του συνεταιρισμού, στη βάση των οποίων διέπεται η λειτουργία του, αποτελούν την ασφαλιστική δικλείδα για

³⁰ Ενίσχυαν περισσότερο τη σύσταση γυναικείων συνεταιρισμών και λιγότερο τις ατομικές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες τουλάχιστον τη δεκαετία του 1980.

την κατοχύρωση της «ασφάλειας» που επιζητούν. Με άλλα λόγια, η έννοια του «συνεταιρίζεσθαι» λειτουργεί καθοριστικά στην όποια αναστολή της αρχικής δραστηριοποίησής τους και αντισταθμίζει κάθε είδους αμφιβολία που μπορεί να προκύψει. Στη συνέχεια, ο εντοπισμός του χώρου, ο εξοπλισμός του και η έναρξη της λειτουργίας του συνεταιρισμού αποτελεί το επιστέγασμα της προσπάθειας που έχει καταβληθεί από όλα τα μέλη. Η έννοια, όμως, της ομάδας δεν αντιδιαστέλλεται αυτή των «αυθύπαρκτων» ατόμων. Αντίθετα, γίνεται έντονα αποδεκτό, ότι ναι μεν υπάρχουν κοινά μεταξύ τους σημεία, ωστόσο συνιστούν ένα σύνολο γυναικών που αποτελείται από διαφορετικά άτομα τα οποία «ενοποιούνται» στη βάση της εργασίας και, μέσω αυτής, επιδιώκουν κοινούς στόχους.

Από μια άλλη σκοπιά, οι ερμηνείες που δίνουν οι γυναίκες για την είσοδό τους στην αγορά εργασίας και οι οποίες συνδέονται με τον τρόπο που προσλαμβάνουν το ρόλο τους στην οικογένεια στοιχειοθετούν ένα ενδιαφέρον μωσαϊκό. Η απόφαση να εργαστούν αποτελεί επιλογή που συνδέεται και απορρέει άμεσα από την «αποδέσμευση» των καθηκόντων τους ως μητέρες, σχετικά με την ανατροφή των παιδιών τους, τα οποία έχουν πλέον ενηλικιωθεί. Μέχρι τη στιγμή της ενηλικίωσης, η συνεχής και αδιάλειπτη παρουσία κοντά τους αποτελεί για τις ίδιες πρώτη προτεραιότητα και καθήκον. Στη πορεία των χρόνων, ο λόγος παραμονής στην εργασία για τις μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες που θα μπορούσαν να έχουν αποσυρθεί, αλλά και η εντατικοποίησή της από πλευράς ωραρίου³¹, προκύπτει και πάλι από την ηθική υποχρέωση της οικονομικής βοήθειας προς τα ενήλικα παιδιά τους. Τα τελευταία, αν και συνήθως εργάζονται, η εξασφάλιση του δικού τους εισοδήματος δεν λειτουργεί καθησυχαστικά για τις ίδιες. Έτσι, ανεξαρτήτως ηλικίας, οι γυναίκες εξακολουθούν να βιώνουν σε μεγάλο βαθμό την εργασία τους μέσα από μία αδιάκοπη αίσθηση «χρέους» και «ευθύνης» για την αποκλειστικά δική τους συμβολή στην επίτευξη των μελλοντικών στόχων των παιδιών τους. Αυτοί οι στόχοι συνήθως συνδέονται με θέματα επαγγελματικής ανέλιξης ή εξασφάλισης καλύτερης κατοικίας. *‘Θα έχουν ό,τι καλύτερο, και τα σπίτια και τις δουλειές που θέλουν, κάποια πράγματα που στερηθήκαμε εμείς δεν θέλουμε να τα στερηθούν και τα παιδιά μας’*, αναφέρει η Σοφία (από τον αγροτικό συνεταιρισμό) υποδεικνύοντας τους όρους μέσα από τους διαμεσολαβούνται οι προσδοκίες και οι στόχοι της για τα παιδιά της. Ακόμη και αν αυτοί οι στόχοι εύκολα επιτευχθούν, οι παραπάνω έννοι-

³¹ Δεν υπάρχει υποχρεωτικό ωράριο. Σε κάποιες περιπτώσεις ορίζεται ο ελάχιστος χρόνος εργασίας των τριών ωρών, ο οποίος και πάλι δεν είναι υποχρεωτικός να επιτελείται σε καθημερινή βάση.

ες μεταφέρονται και ενσωματώνονται, έστω και μακροπρόθεσμα, στη μέριμνα και τις φιλοδοξίες για την επόμενη από τα παιδιά τους γενιά, που ήδη υπάρχει ή θα προκύψει, δηλαδή τα εγγόνια τους. Με άλλα λόγια, η γυναικεία εργασία είναι αυτή που αναδεικνύει τον οικογενειακό χαρακτήρα των οικονομικών επιτευγμάτων, περισσότερο από την εργασία κάθε άλλου μέλους. Αυτό συμβαίνει γιατί τα επιτεύγματα αυτά δεν εξατομικεύονται για τις ίδιες, αλλά τα αντιλαμβάνονται ως τμήμα ενός οικονομικού και συμβολικού κεφαλαίου που αποτελεί την εγγύηση για τη μελλοντική ζωή των απογόνων –κεφάλαιο που οι γυναίκες ως γονείς και ειδικά ως «μητέρες» πρέπει κατά τη γνώμη τους να το φροντίσουν από πολύ νωρίς για τα παιδιά ή και τα εγγόνια τους.

Οι όροι, λοιπόν, της ατομικής ευθύνης και υποχρέωσης, μέσα από τους οποίους αποτυπώνεται η εργασία, φαίνεται να ανάγονται σε κύρια χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς απέναντι στα παιδιά, μία ιδιαίτερη σχέση «φροντίδας» που αποτελεί συγγενειακό ιδίωμα ιδιαίτερα ισχυρό στο ελληνικό συμπεριέχον. Όμως, μ' αυτό τον τρόπο, οι γυναίκες διαφοροποιούνται από τους «παραδοσιακούς» ρόλους των φύλων που θέλουν τον άνδρα αποκλειστικά υπεύθυνο και κυρίαρχο, λόγω της οικονομικής του αυτοδυναμίας, στην οικονομική βοήθεια και αποκατάσταση των παιδιών. Ταυτόχρονα, η παραδοχή της ατομικής ευθύνης και υποχρέωσης που χαρακτηρίζει τον τρόπο σκέψης τους, συχνά, λειτουργεί ως πρόσχημα για την ανάληψη δράσης· υποκρύπτει μία επιθυμία αξιοποίησης των επαγγελματικών ευκαιριών που τους προσφέρονται σε δεδομένες χρονικές στιγμές. Έτσι, «εκμεταλλεύονται» την πρόκληση να συνδέσουν με νέους τρόπους τα δεδομένα που αφορούν τις ζωές τους, τις δραστηριότητες αλλά και τους στόχους τους, μέσα από την προέκταση των ορίων του «οικιακού» χώρου. Ο τελευταίος προσλαμβάνει μία νέου τύπου δυναμική, ορίζει και ορίζεται από το περιεχόμενο ενός άλλου κοινωνικού πλαισίου, αυτού της εργασίας.

5. Ο οικιακός χώρος και οι σημασίες του

Ο οικιακός χώρος προσλαμβάνει ιδιαίτερα θετικό πρόσημο για τις ίδιες. Πρακτικές που επιτελούν εντός του και για μεγάλη περίοδο της ζωής τους αξιοποιούνται πλέον έξω από τα όριά του, στο πεδίο της εργασίας. Η «εμπειρία του νοικοκυριού» αποδίδει δεξιότητες και ποιότητες που όταν μεταφέρονται στον επαγγελματικό χώ-

ρο προσδίδουν «σιγουριά», την προϋπόθεση που κρίνεται χρήσιμη και απαραίτητη στη διεκπεραίωση των εργασιών που αναλαμβάνουν, είτε πρόκειται για το ξεκίνημα της επιχείρησης ή για την ανάληψη περεταίρω δράσεων και πρωτοβουλιών στη συνέχεια. *‘Μπήκαμε με εμπειρία την καθημερινότητά μας και την κάναμε επάγγελμα. Ό,τι κάναμε στο σπίτι, το κάνουμε τώρα και στη δουλειά. Δεν αισθανθήκαμε να υπάρχει μεγάλη διαφορά και αυτό μας έδινε μεγάλη σιγουριά, μας βοήθησε πολύ για να συνεχίσουμε’*. Είναι τα πρώτα λόγια που εκφέρονται, αφενός για να υποδηλώσουν τη διαφορετική εκδοχή που η οικιακή ζωή μπορεί να εκλάβει, αφετέρου να υπογραμμίσουν ότι μία κοινωνική διαδικασία, όπως αυτή της εμπειρίας του νοικοκυριού, μπορεί να λειτουργεί και «από τα μέσα προς τα έξω». Κατά συνέπεια, ο «γυναικείος» ή «οικιακός» χώρος δεν μπορεί να διαχωριστεί από το «δημόσιο», τον κατεξοχόν χώρο των ανδρών, και τις μορφές της οργάνωσής του. Ταυτόχρονα, η ζωή των γυναικών δεν μπορεί να ειπωθεί μόνο υπό το πρίσμα των παραδοσιακών τρόπων ερμηνείας των κοινωνικών μορφών δηλαδή ως προϊόντων των ανδρικών αναγκών, αλλά σε μία βάση κοινωνική που, ως τέτοια, να μπορεί να μεταβληθεί (Rosaldo 1994: 218-219).

Όμως, με την είσοδό τους στην εργασία ο οικιακός χώρος φαίνεται να αξιολογείται διαφορετικά από τις ίδιες. Το περιεχόμενο που αποδίδουν σ’ αυτόν μεταβάλλεται σε σχέση με την «πληρότητα» που μπορεί να τους προσφέρει: τα παιδιά και η ανατροφή τους, γύρω από τα οποία αποκρυσταλλώνονται ιδιαίτερα θετικές αξίες, έχουν πλέον εγκαταλείψει την οικογενειακή εστία και η αίσθηση των γυναικών ότι η προσφορά τους μέσα στο σπίτι δεν μπορεί να βρει απόλυτο πεδίο έκφρασης, αρχίζει να γίνεται έκδηλη. Με άλλα λόγια, ο οικιακός χώρος, ναι μεν εξακολουθεί να αποτελεί την εστία και το πεδίο μέσα στο οποίο, κύρια και πρωταρχικά, συγκροτείται η γυναικεία ταυτότητα, όμως, στη συνέχεια αξιολογείται ως υποδεέστερος από αυτόν της εργασίας και, τελικά, υποστασιοποιείται. Δεν συνιστά, πλέον, το χώρο εκείνο μέσα στον οποίο αναδεικνύονται οι δυνατότητες και η προθετική τους δράση, η οποία τις καθιστά άτομα χρήσιμα και δημιουργικά έτσι, όπως αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους στην εργασία. Όπως αναφέρει μέλος με έντονη δραστηριοποίηση στο συνεταιρισμό, *‘οι περισσότερες από εμάς δεν είχαμε ξαναεργαστεί στο παρελθόν. Όλες, λίγο πολύ, είμαστε τότε σε μια ηλικία που τα παιδιά μας έφευγαν για σπουδές και οι υποχρεώσεις μας στο σπίτι ήταν τέτοιες που δεν απαιτούσαν να καθίσουμε εκεί. Και δεν το θέλαμε. Ήταν ο κατάλληλος χρόνος να δουλέψουμε, και αισθάνομαι μεγάλη ικανοποίηση που ήμουν κοντά στα παιδιά μου όλα τα*

χρόνια που με χρειάζονταν. Όμως, στη συνέχεια, ζητούσαμε ευκαιρία για να φύγουμε από το σπίτι. Ήθελα να αισθάνομαι χρήσιμη και δημιουργική, με διαφορετικό τρόπο, και στο σπίτι δεν αισθανόμουν έτσι’. Επιπρόσθετα, η εργασία δεν αποτελεί για τις ίδιες στρατηγική επιβίωσης. Αντίθετα· πρόκειται για πρακτική μέσω της οποίας ο εαυτός προσλαμβάνεται περισσότερο ολοκληρωμένος, αδιαφορώντας για την κούραση που υφίστανται από τη διεκπεραίωση των εργασιακών τους υποχρεώσεων και για τη μη αξιοποίηση του εισοδήματος που κερδίζουν για δικό τους όφελος, αλλά για αυτό των παιδιών.

6. Οικογένεια και Εργασία: «συμφιλίωση» ή/και «επαναπροσδιορισμός»;

Η αρνητική στάση των συζύγων, όπως προκύπτει από την απουσία συμμετοχής τους στη φροντίδα του νοικοκυριού, παραβλέπεται όσο το δυνατόν περισσότερο καθώς αναζητούνται από τις ίδιες τις γυναίκες εναλλακτικές λύσεις για να αντεπεξέρθουν στις δυσκολίες που συναντούν. Οι λύσεις αυτές έχουν πάντα επίκεντρο τον εαυτό τους. Τις περισσότερες φορές, έχουν αντίκτυπο στην ξεκούραση και τη δυνατότητα αξιοποίησης του χρόνου εκτός εργασίας για άλλου είδους δραστηριότητες. Η ασυμμετρία των οικογενειακών σχέσεων αντανακλάται και μέσα από τη διάψευση της προσδοκίας για αναγνώριση των δυσκολιών που συναντούν στην εργασία. Το αντικείμενο με το οποίο ασχολούνται *‘είναι τόσο απλό για να είναι δύσκολο, άλλωστε είναι στη γυναικεία φύση’*. Πρόκειται για τη ρήση που οι σύζυγοι συχνά επικαλούνται ώστε να δικαιολογήσουν την έλλειψη της αναγνώρισης αυτής. Η παραπάνω φράση αντανακλά την έννοια της «πραγμοποίησης» (*‘reification’*), δηλαδή της διαδικασίας μέσα από την οποία κάτι που είναι ιστορικά δημιουργημένο και συγκεκριμένο γίνεται αντιληπτό και παρουσιάζεται σαν οικουμενικό, φυσιολογικό, αληθινό, αντικειμενικό (άρα αναπόφευκτο και μη μεταβλητό). Πρόκειται για μία διαδικασία που διευκολύνεται κυρίως μέσα από τη χρήση της γλώσσας (Ιακώβου – Παπαγαρουφάλη 1989: 93). Και παρόλο που οι πράξεις και οι ενέργειες των γυναικών στον οικιακό χώρο, όπως προκύπτουν από τις φροντίδες του νοικοκυριού, δημιουργούν και συστήνουν τη δομή της δράσης τους που μεταφέρεται και στην εργασία, όπως συνηθίζεται να ορίζεται, «οι άνδρες είναι δομή». Οι ίδιες δεν αντιμετωπίζονται ως οργανώτριες της κοινωνικής δομής, γιατί πηγή της εξουσίας στην κοινωνική ζωή θεωρείται η αποκλειστική εμπλοκή στο δημόσιο χώρο. Έτσι,

στη δυτική κοινωνία η υποτίμηση της οικιακής ζωής και ο διαχωρισμός του κόσμου του σπιτιού από τον «αληθινό» κοινωνικό κόσμο, οδηγεί συχνά στην παραγνώριση της ευρύτερης σημασίας των «οικιακών» ρόλων των γυναικών για την κοινωνία (Dubisch 1986 : 113).

Συνεπώς, η «εμπειρία της καθημερινότητας», που τόσο τις βοήθησε για την είσοδό τους στην εργασία, είναι τώρα αυτή που εμποδίζει την αποσύνδεση από τον «παραδοσιακό» ρόλο των γυναικών και νομιμοποιεί την έμφυλη ιεραρχία στα διάφορα πεδία επαγγελματικών δραστηριοτήτων. Και στο βαθμό που η εμπειρία αυτή δεν αντιμετωπίζεται από τους συζύγους ως προϊόν σχέσεων και δράσης των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο, δηλαδή ως μία κατασκευή, αλλά αντίθετα ως απόρροια μίας έμφυλης ιδιότητας, φυσικής και αυτονόητης που συνδέεται αποκλειστικά και μόνο με το φυσικό προορισμό, η αντίληψη που βασίζεται στην ουσιοκρατική θεώρηση του φύλου ενισχύεται. Το φύλο εγγράφεται ως αντικειμενικό βιολογικό δεδομένο που εμπεριέχει εγγενή χαρακτηριστικά, προϋπάρχει της κοινωνικής ζωής, επομένως και οι κοινωνικές σχέσεις «αντανακλούν» και «χτίζονται» πάνω στα υποτιθέμενα βιολογικά δεδομένα, θεμελιώνοντας με τον τρόπο αυτό την ανδρική κυριαρχία. Αντίστοιχα, τόσο η εργασία, όσο και οι δεξιότητες που απαιτούνται γι' αυτή, ενισχύονται από τη θεώρηση ότι «η αρρενωπότητα είναι αυτή που ταυτίζεται με τη γνώση, τη σκέψη και τα προϊόντα τους, όπως η τεχνολογία και ο πολιτισμός, ενώ η θηλυκότητα χαρακτηρίζει τις αισθήσεις και τα αισθήματα, ταυτίζεται με τον οίκο, τη φύση, τη γη και το ανθρώπινο σώμα που παράγουν καρπούς και ανθρώπους» (Griffin 1978).

Από την άλλη, η οικογένεια (ως ομάδα συγγενών) αποτελεί για τις γυναίκες ισχυρό πεδίο συγκρότησης αξιών στη βάση των οποίων κρίνονται οι πράξεις των υποκειμένων και εγκαθιδρύονται οι συγγενικές και κοινωνικές σχέσεις. Επιπλέον, η οικογένεια συνιστά το πεδίο εκείνο στο οποίο αποκρυσταλλώνονται οι τρόποι που τα υποκείμενα νοσηματοδοτούν τους έμφυλους ρόλους και αναλαμβάνουν ανάλογες μορφές δράσης, οι οποίες και ρυθμίζουν το σύνολο των ζητημάτων που αφορούν τον «οίκο». Αποτελεί, όμως, και μία ενιαία οντότητα που βασίζεται, όχι μόνο στο συναίσθημα, αλλά και σε αλληλεξαρτήσεις και συγκρούσεις των μελών στο εσωτερικό της (Μουτάφη 2005: 2-5). Μία πρώτη ιδεολογική σύγκρουση που λαμβάνει μέρος εντός της οικογένειας συνίσταται στην αμφισβήτηση των ίδιων των γυναικών για την απόλυτη ταύτισή τους με τον οικιακό χώρο, ως κύρια και αποκλειστική ευθύνη και αποστολή τους. Η αμφισβήτηση αυτή νομιμοποιείται απόλυτα από τη

δράση τους στο πεδίο της εργασίας. Σε καμία, όμως, περίπτωση δεν διαπραγματεύονται με τους συζύγους τους τον καταμερισμό της εργασίας για τις φροντίδες του «σπιτιού», οι οποίες εξακολουθούν να εμπίπτουν, αποκλειστικά και μόνο, στις δικές τους αρμοδιότητες. Και αυτό γιατί, γνωρίζουν εκ των προτέρων ή διαπιστώνουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, εκ των υστέρων ότι στο συγκεκριμένο θέμα δεν επρόκειτο να επέλθει καμία αλλαγή. *‘Όπως είχε μάθει, πασάς, άμα μάθει τέλος, δεν αλλάζει ο άνθρωπος σ’ αυτή την ηλικία, τα πάντα περνούν από μένα, όπως ήταν πριν ξεκινήσω να δουλεύω’*. Το προβάδισμα στη διατήρηση του ανδρικού γοήτρου και η σαφής οριοθέτηση των έμφυλων ρόλων και καθηκόντων εντός του οίκου που εμπεριείχε και συνεχίζει να εμπεριέχει η μεγάλη χρονική συμβίωση στο γάμο φαίνεται να υπολανθάνουν στην προσδοκία αποδέσμευσης, έστω και κάποιου μέρους, των καθηκόντων αυτών από την πλευρά των γυναικών. Και στο βαθμό που η εργασία κρίνεται ως προσωπική επιλογή και όχι ως μέσο βιοπορισμού και αναγκαιότητα—εφόσον στις περισσότερες περιπτώσεις η σύνταξη του συζύγου επαρκεί—, ο καταμερισμός των αρμοδιοτήτων εντός του οίκου παραμένει αμετάβλητος.

Ωστόσο, συνειδητοποιώντας ότι το πραγματικό περιεχόμενο των ιδιοτήτων της «γυναικείας» φύσης μπορεί να μεταβάλλεται και να προσαρμόζεται στις συνθήκες ακόμη και της σύγχρονης επιχειρηματικής δράσης, σ’ ένα δεύτερο επίπεδο, αρχίζει να γίνεται σαφές ότι τα νοήματα που συνδέονται με το «φύλο», έτσι όπως αποδίδονται μέσα από τη διαδικασία κατασκευής του, καθίστανται ο προσδιοριστικός παράγοντας του περιεχομένου της εργασίας τους. Το «νοικοκυριό» επαναβεβαιώνεται για τις ίδιες ως η κυριότερη κοινωνική δομή στην ελληνική κοινωνία, γιατί είναι αυτό που τις παρέχει το προνομιακό πεδίο να επεκτείνουν τη σφαίρα τους στο χώρο της «δημόσιας» δράσης. Η αναπαράσταση του «εαυτού» αποκτά, πλέον, διαφορετικό περιεχόμενο και γίνεται αντιληπτό ότι αυτή καθεαυτή η δράση τους στον οικιακό χώρο δεν βασίζεται, αποκλειστικά και μόνο, σε μία «φυσική τάξη πραγμάτων», αλλά αποτελεί προϊόν της κοινωνίας και ως τέτοιο, μπορεί να μεταβληθεί. Η πρόθεση, λοιπόν, να επαναπροσδιορίσουν τη «θέση»³² τους ώστε, να αντιμετωπίζονται με διαφορετικό τρόπο από τους άντρες στην οικογένεια και την κοινωνία και το γεγονός, ότι μοιράζονται κοινές μεταξύ τους ανησυχίες και εμπειρίες, τις οδηγεί στο σχηματισμό μίας «συλλογικής» ταυτότητας που κατασκευάζε-

³² Εδώ η «θέση» αναφέρεται στις συμβολικές σημασίες και αξίες που τις αποδίδονται ως μητέρες και ως νοικοκυρές στο πλαίσιο της οικογένειας και της κοινωνίας.

ται από την αλληλόδραση των «παραδοσιακών» και «σύγχρονων» όψεων της ζωής τους. Ωστόσο, σε όλη την πορεία τους, ιδιαίτερη ενθάρρυνση αντλούν από την αναγνώριση και επιβεβαίωση των παιδιών τους για τη αξία του οικιακού τους ρόλου, τόσο εντός της οικογένειας, όσο και στο πλαίσιο της εργασίας ως προέκταση και εφαρμογή του στα επιχειρηματικά συμφραζόμενα.

7. Γυναίκες «εργαζόμενες» ή «επιχειρηματίες»;

Στην πλειονότητά τους οι γυναίκες-μέλη του Συνεταιρισμού δεν προσλαμβάνουν τους εαυτούς τους ως «επιχειρηματικά υποκείμενα». Από τη μία, λοιπόν, ασπάζονται πρότυπα συμπεριφοράς της σύγχρονης επιχειρηματικής δραστηριότητας και χωρίς επιφύλαξη είναι δεκτικές στις καινοτομικές πρωτοβουλίες και στη διεύρυνση των δραστηριοτήτων τους, όπως τεχνολογικούς εξοπλισμούς, πιστοποιημένα συστήματα ποιότητας, εκπαιδεύσεις μελών και συμμετοχές σε προγράμματα επιμόρφωσης, προβολή στο διαδίκτυο. Από την άλλη, όμως, τόσο το αντικείμενο της εργασίας τους με το οποίο είναι απόλυτα εξοικειωμένες, όσο και το πνεύμα συλλογικότητας, συνεργατισμού και συνυπευθυνότητας που, κύρια, επικρατούν στη λειτουργία των συνεταιρισμών, τις καθιστούν «εργαζόμενες» και, ταυτόχρονα, μέλη.

Η παραπάνω αμφισημία εξισορροπείται από την έντονη παρουσία και δραστηριοποίηση ορισμένων μελών, τα οποία είτε συμμετέχουν στο Διοικητικό Συμβούλιο³³, που είναι υπεύθυνο για τη λήψη αποφάσεων, ή σε ελάχιστες περιπτώσεις βρίσκονται εκτός αυτού. Πρόκειται για άτομα που διακρίνονται για τη συνεχή και έντονη παρουσία τους στο Συνεταιρισμό, μέσα από την πολυεπίπεδη εργασία τους. Κυρίως, όμως, αναλαμβάνουν την ευθύνη να διαχειρίζονται προβλήματα που επιζητούν γρήγορες και επιτακτικές λύσεις –στρατηγικής σημασίας πολλές φορές– καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας. Οι γυναίκες αυτές φαίνεται να γνωρίζουν καλά το τι σημαίνει να είσαι «επιχειρηματίας» και διαθέτουν ή προσπαθούν να αποκτήσουν τις δεξιότητες που απαιτούνται για την επίτευξη των επιχειρηματικών στόχων του Συνεταιρισμού, μέσα από τη διαρκή συμμετοχή τους σε σχετικά προγράμματα και δράσεις. Διακατέχονται από διαρκή επαγρύπνηση, σκέψη και προβληματισμό

³³ Είναι όργανο διοίκησης που ορίζεται από το Καταστατικό του Συνεταιρισμού και αποτελείται από την πρόεδρο, την αντιπρόεδρο, τη γραμματέα, την ταμία και ένα μέλος. Τα μέλη του εκλέγονται κάθε τρία χρόνια από τη Γενική Συνέλευση και έχουν τα ίδια ακριβώς δικαιώματα και υποχρεώσεις με τα υπόλοιπα μέλη.

για την πορεία του, εντός και εκτός του εργασιακού χώρου, καθώς *‘το μυαλό δεν σταματάει να δουλεύει ποτέ, ακόμη και στο σπίτι, και αυτό πολλές φορές δεν φαίνεται πουθενά’*. Στην προσπάθειά τους αυτή, αναγνωρίζεται από τις ίδιες η θετική στάση των συζύγων, καθώς η συμβολή τους στις οικογενειακές υποχρεώσεις και η διάθεσή τους να μοιραστούν μαζί τους προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην εργασία είναι έντονη. Στην περίπτωση αυτή, ο γάμος φαίνεται να αποτελεί περιοχή συσπείρωσης των δυνάμεών τους, πιστεύοντας ότι η αναγνώριση και η αλληλεγγύη που αντλούν εντός του, θέτουν τις βάσεις για τη συνέχιση της δράσης τους.

Όταν η ολοκλήρωση ενός κύκλου εργασιών του Συνεταιρισμού αξιολογηθεί θετικά και επιφέρει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα για το σύνολο των μελών, τότε ο επιπλέον προσωπικός κόπος που καταβλήθηκε από ορισμένα μέλη αποτιμάται ως διαπιστευτήριο επιτυχίας και μέσο ανακούφισης για τη διαδρομή που θα ακολουθηθεί στη συνέχεια. Στην αντίθετη περίπτωση, επιστρατεύεται η αρχή της συνυπευθυνότητας που διέπει τη λειτουργία του και αναγνωρίζεται η έλλειψη διοικητικής εμπειρίας. Ακολουθούν η ανασυγκρότηση των δυνάμεων, η επαναξιολόγηση των προϋποθέσεων υλοποίησης των στόχων ή και ο επαναπροσδιορισμός τους, καθώς τα ζητήματα αυτά αποτελούν κρίσιμης σημασίας σημεία, ένα κοινωνικό κεφάλαιο, μία «παρακαταθήκη» για το μέλλον που θα τις αποτρέψει από παρόμοια λάθη.

Συχνά, τόσο οι οικιακές φροντίδες όσο και οι πολλαπλές ευθύνες που επωμίζεται το Διοικητικό Συμβούλιο αποδεικνύονται ασυμβίβαστες για πολλά από τα μέλη του Συνεταιρισμού στο να αναλάβουν δράση εντός του, αν και παροτρύνονται προς την κατεύθυνση αυτή. *‘Πρέπει να περάσει κανείς από τη συγκεκριμένη θέση για να καταλάβει τι σημαίνει και να αισθανθεί ότι διοικεί μία επιχείρηση’*. Ακόμη, όμως, και στις περιπτώσεις που διαφαίνεται η ανάλογη διάθεση, η σκέψη για δραστηριοποίηση μεταφέρεται στο μέλλον, όταν οι οικογενειακές υποχρεώσεις που απορρέουν από τα ενήλικα μέλη της οικογένειας πιστεύεται ότι θα ελαττωθούν, όπως για παράδειγμα η φύλαξη των εγγονιών τους. Έτσι, η ανάληψη «απλών» διαχειριστικών πρακτικών στο πεδίο της εργασίας, που δεν επιφορτίζονται με τη λήψη αποφάσεων ή άλλων διαδικασιών που αξιολογούνται ότι επιφέρουν άγχος και ευθύνη, θεωρείται για πολλά από τα μέλη ως αναγκαία και αναπόφευκτη. Κάτι τέτοιο με τη σειρά του, τις καθιστά «εργαζόμενες» και όχι «επιχειρηματίες», εφόσον η αποχή τους από «επιτελικές» θέσεις προσιδιάζει, στον κόσμο των δικών τους αναπαραστάσεων, στα χαρακτηριστικά μίας τύπου εργασίας, όπως αυτή της μισθωτής.

8. Συστατικά γνωρίσματα της επαγγελματικής συμπεριφοράς

8.1. Ηλικία και καταμερισμός της εργασίας

Οι γυναικείοι συνεταιρισμοί πλαισιώνονται -στην πλειονότητά τους- από γυναίκες που ανήκουν στην αποκαλούμενη μέση³⁴ ηλικιακή κατηγορία. Ένα μόνο μικρό ποσοστό των εργαζόμενων είναι πολύ μεγαλύτερες ή πολύ μικρότερες της παραπάνω κατηγορίας γυναίκες. Συνήθως, δεν διαθέτουν επαγγελματική εμπειρία από προηγούμενα πεδία εργασίας, παρά μόνο την εμπειρία της «καθημερινότητας» στον οικιακό χώρο που έχουν αποκτήσει ως αποτέλεσμα της πολυετούς δραστηριοποίησής τους σ' αυτόν. Επομένως, η ηλικία συνδέεται άμεσα με τις αξίες της νοικοκυροσύνης και της εργατικότητας, δηλαδή τις ποιότητες εκείνες του οικιακού χώρου που μεταφερόμενες στο πεδίο εργασίας των Συνεταιρισμών συμβάλλουν καθοριστικά στον προσδιορισμό του ως, κατεξοχήν, «γυναικείου» (Μουτάφη 2005).

Όμως, η παραπάνω αντίληψη δεν φαίνεται να βρίσκει αντίκτυπο και στον τρόπο καταμερισμού των εργασιών που οι ίδιες καθημερινά εκεί επιτελούν. Με άλλα λόγια, η ηλικία δεν αποτελεί τον κύριο και καθοριστικό παράγοντα για τον τρόπο που κατανέμονται οι διάφορου τύπου εργασιακές πρακτικές μέσα στην ομάδα των γυναικών, είτε αυτές απαιτούν μεγάλη εμπειρία και ευθύνη, ένταση και κόπο είτε όχι. Έτσι, όταν κάποιες φορές ορισμένες γυναίκες επικαλούνται την εμπειρία στη μαγειρική των μεγαλύτερης ηλικίας γυναικών, υπό τη μορφή *‘‘ως μεγαλύτερη γνώριζες καλύτερα’’*, προκειμένου να αποποιηθούν τυχόν δικά τους λάθη ή παραλείψεις, η οροθέτηση των αρμοδιοτήτων σε λεκτικό επίπεδο επέρχεται ως απάντηση στην όποια επίκληση. Αλλά και στις περιπτώσεις εκείνες που ορισμένες εργασίες θεωρούνται περισσότερο επίπονες και, επομένως, *‘‘οι μικρές μπορούν καλύτερα’’*, όπως κάποιες φορές αναφέρεται από τις μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες στις κατά πολύ νεότερες τους, η αντίδραση είναι ανάλογη. Δίχως να εκλείπει η αλληλοβοήθεια και η αλληλοκάλυψη εκεί όπου υπάρχει ανάγκη, η καλή λειτουργία της επιχείρησης διαμεσολαβείται από την τήρηση ενός οριοθετημένου πλαισίου καταμερισμού αρμοδιοτήτων και υποχρεώσεων που υποδηλώνει με σαφή τρόπο την έννοια της ευθύνης και της προσήλωσης στη «δουλειά»: *‘‘Η καθεμία ξέρει τι πρέπει να κάνει και από τη στιγμή που το αναλαμβάνει πρέπει να το κάνει σωστά και στην*

³⁴ Στις δυτικές κοινωνίες, συνήθως ορίζεται η ηλικία των πενήντα περίπου χρόνων.

ώρα της. *Αν αρχίσουμε να μπλεκόμαστε χωρίς λόγο η μία στη δουλειά της άλλης, τότε αργά ή γρήγορα θα έρθει η αναστάτωση μεταξύ μας. Και το αποτέλεσμα πρέπει να είναι συνεχώς καλό για να πάει καλά και η επιχείρηση*’. Επιπλέον, ο αμοιβαίος έλεγχος ως προς τη σωστή επιτέλεση των εργασιών, εφόσον δεν υπάρχουν ιεραρχημένες επαγγελματικά μεταξύ τους σχέσεις και όλες είναι εξίσου συνυπεύθυνες για τα παραγόμενα προϊόντα, συχνά, επιζητείται και λαμβάνει μέρος με τρόπο συγκεκριμένο· ποτέ δεν παίρνει τη μορφή επίκλησης, αλλά αντίθετα αυτή της αυθόρμητης υπόδειξης σε μια λανθασμένη ενέργεια τη στιγμή που θα γίνει αντιληπτή. Με τον τρόπο αυτό, ο έλεγχος συνιστά κοινά αποδεκτή πρακτική και λειτουργεί ως μέσο αλληλοβοήθειας για τυχόν παραλείψεις.

Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη κάποιων κριτηρίων στη βάση των οποίων στηρίζεται η κατανομή, η διαχείριση και η διεκπεραίωση του όγκου των εργασιών είναι έκδηλη και προκύπτει ως αναγκαία. Απορρίπτοντας, όμως, την ηλικία ως στοιχείο διαμόρφωσης και απόκτησης δεξιοτήτων, τα αναγκαία αυτά κριτήρια αποκρυσταλλώνονται γύρω από τις έννοιες της «αγάπης» για τη μαγειρική, του «καλύτερου» αποτελέσματος και της «παλαιότητας» στη δουλειά. Πιο συγκεκριμένα, η «αγάπη» στη μαγειρική εκλαμβάνεται ως εγγενές στοιχείο της προσωπικότητας του ατόμου, ως κάτι που *‘πρέπει να το έχεις, να το θέλεις από μόνη σου’* και όχι ως κάτι που κατασκευάζεται στην πορεία της ζωής τους. *‘Αν δεν αγαπάς τη μαγειρική δεν μπορείς να κάνεις τίποτα καλό’*, είναι τα λόγια γυναίκας-μέλους που για την ίδια το *‘μεράκι’* είναι αυτό που μετράει πάνω από όλα και όχι η εμπειρία των χρόνων ζωής. Από την άλλη, το «καλύτερο» αποτέλεσμα εμπεριέχει την έννοια της καλύτερης γεύσης που μπορεί κάποια να πετύχει, η οποία κρίνεται στη βάση της συλλογικής δοκιμής και, υπό την έννοια αυτή, οι προτιμήσεις της πλειονότητας δεν μπορούν να λανθάνουν. Τέλος, η «παλαιότητα» στη «δουλειά» προκύπτει από το συνολικό χρονικό διάστημα της εκεί εργασίας, δεδομένου του προαιρετικού της χαρακτήρα. Τα στοιχεία, λοιπόν, αυτά συνιστούν το επιστέγασμα για τη «σωστή» επαγγελματική συμπεριφορά που μπορεί να επιφέρει τα προσδοκώμενα για την επιχείρηση αποτελέσματα. Η συχνή διάκριση σε κύριο και βοηθητικό προσωπικό, σύμφωνα με την οποία το μεν πρώτο έχει την κύρια ευθύνη για την ολοκλήρωση μίας εργασίας (από την αρχή έως το τέλος της), ενώ ο ρόλος του δεύτερου είναι βοηθητικός, δηλαδή απασχολείται οπουδήποτε υπάρχει ανάγκη, συμβάλλει προς την παραπάνω κατεύθυνση. Η διάκριση μεταξύ κύριου προσωπικού (μέλη με περισσότερο χρόνο εργασίας) και βοηθητικού (με λιγότερο) υποδεικνύεται με ιδιαί-

τερα απλό και σαφή τρόπο από το συνολικό χρονικό διάστημα εργασίας της καθημιάς στον Συνεταιρισμό.

Γενικότερα, η ηλικία, ως ένα από τα σύμβολα για τη συγκρότηση της ταυτότητας του υποκειμένου, λειτουργεί ως μονάδα «αποθήκευσης» νοημάτων. Ανάλογα με το πολιτισμικό φορτίο που φέρει, την έκταση των μεταφορικών της λειτουργιών και την κανονιστική ισχύ που απολαμβάνουν κάποιες από τις συνδηλώσεις της, η ηλικία κρίνεται ως λιγότερο ή περισσότερο «βασική». Εντυπωσιακό, ωστόσο, είναι ότι στο συγκεκριμένο πεδίο εργασίας, οι ηλικιακοί όροι «μεγάλη» και «μικρή» λειτουργούν τελείως συμβατικά και δεν βρίσκουν αντίκρισμα στις κατανεμημένες αρμοδιότητες. Υπό την έννοια αυτή, η ηλικία ως έννοια αποδομείται πλήρως από τα συμφραζόμενά της, δεν της αποδίδονται συμπεριφορές που τα υποκείμενα θεωρούν ότι της αρμόζουν, επομένως, δεν της αποδίδονται και συμβολικές διαστάσεις. Επιβεβαιώνεται, με άλλα λόγια, η κοινωνική κατασκευή της ταυτότητάς της, καθώς το «συμφέρον» της επιχείρησης και η «καλή» της πορεία επικυριαρχούν των όποιων συνδηλώσεών της.

8.2. Οι σχέσεις με την πελατεία

Σε ένα άλλο επίπεδο, η επαγγελματική συμπεριφορά των γυναικών διακρίνεται από την «καλή προσφερόμενη ποιότητα», η οποία ανάγεται σε καίρια στρατηγική διάκρισης στη σφαίρα της εργασίας, αλλά και στο συγκριτικό τους πλεονεκτήματα στο πλαίσιο του ανταγωνισμού, καθώς *“ο πελάτης ό,τι παίρνει πρέπει να είναι καλό”*. Η προτίμηση των ντόπιων προϊόντων σε ό,τι αφορά τις πρώτες ύλες από τις οποίες παρασκευάζονται τα είδη τους, αποτελεί κύρια και πρωταρχική επιλογή, η οποία στηρίζεται στα άμεσα συμφραζόμενα του αγροτουρισμού και της τοπικής ανάπτυξης, δηλαδή της μείωσης της εξάρτησής τους από άλλα κέντρα μέσω της υποστήριξης της παραγωγής του τόπου τους. Μόνο στην περίπτωση που παρουσιάζεται έλλειψη σε κάποια από αυτά, γίνονται παραγγελίες από προμηθευτές εκτός της περιοχής τους. Παράλληλα, η προσοχή που αποδίδεται στην πιστή εφαρμογή του τρόπου παρασκευής των προϊόντων στη βάση των «τοπικών, παραδοσιακών, σπιτικών» συνταγών συμβάλλει στη διασφάλιση της επιθυμητής, από την πλευρά τους, παρεχόμενης ποιότητας, προσδίδει «σιγουριά» για το αποτέλεσμα που θέλουν να επιτύχουν και λειτουργεί καθοριστικά για την ταυτότητα των ειδών τους. Επιπλέον,

συνιστά πεδίο έκφρασης των δεξιοτήτων τους, άντλησης ευχαρίστησης, ικανοποίησης, αλλά και δυναμικής μετεξέλιξης των υπηρεσιών τους μέσω της σύνδεσης του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον. Με άλλα λόγια, το «τοπικό» εγγράφεται ως χώρος οικειότητας και επικοινωνίας, χώρος με ζωή, παράδοση, ιστορία και ταυτότητα για την περιοχή τους. Το δε «σπιτικό» εξακολουθεί να παραμένει, σχεδόν, αδιαχώριστη φαντασιακή διάσταση του «τοπικού» και συγχέεται διαρκώς μαζί του, εφόσον στο δικό τους κοινωνικό περιβάλλον δεν διαχωρίζονται εύκολα οι κοινωνικές πρακτικές από τις οικογενειακές στρατηγικές, που υπήρχαν μέχρι πρότινος, σε σχέση με την παραγωγή πρώτων υλών (π.χ. γάλα, αυγά, κρέας κ.λπ.) (Καμπέρης 2008: 170). Αν και τα τελευταία χρόνια πολλές από τις στρατηγικές αυτές εγκαταλείφθηκαν σχεδόν ολοκληρωτικά, ωστόσο, το κοινωνικά με το οικογενειακά οικείο εξακολουθεί να υφίσταται.

Όμως, οι βιοποριστικές διαστάσεις της εργασίας φέρνουν στο προσκήνιο και τα ζητήματα εκείνα του «επαγγελματισμού» που συστήνουν τη δομή των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των αποδεκτών των υπηρεσιών τους και των ίδιων, που παρέχουν τις υπηρεσίες. Έτσι, η συνέπεια και η σωστή εξυπηρέτηση των πελατών και πελατισσών ανάγονται σε εξίσου σημαντικά συστατικά γνωρίσματα της συμπεριφοράς για τα οποία επιστρατεύονται όλες οι δυνάμεις τους, προκειμένου να ανταποκριθούν στα ποικίλα αιτήματά τους. *‘‘Οι πελάτες πρέπει να εξυπηρετούνται άμεσα και έτσι όπως έχει συμφωνηθεί στις παραγγελίες. Δεν είναι σωστό να είμαστε ασυνεπείς γιατί αν κάτι τέτοιο γίνει συχνά, πολύ απλά δεν θα μας ξαναπροτιμήσουν’’*, αναφέρει η Χρυσάνθη, που, μεταξύ των άλλων, η ευθύνη για την επικοινωνία μαζί τους εμπίπτει στις δικές της αρμοδιότητες. Οι παραχωρήσεις, που συχνά γίνονται, στοχεύουν στην εξυπηρέτηση των πελατών, εφόσον *‘‘τις προτίμησαν και τις εμπιστεύτηκαν’’* και συνεπάγονται πρόσθετη επιβάρυνση για τις ίδιες σε κόπο και χρόνο. Αυτό που σε καμία περίπτωση δεν διαπραγματεύονται είναι η ποιότητα των όσων παρασκευάζουν τόσο σε σχέση με τα υλικά που χρησιμοποιούν όσο και με τον τρόπο αξιοποίησής τους, προσπαθώντας μ’ αυτό τον τρόπο να διαφυλάξουν τα «όρια» της εργασίας, αλλά και της συναλλαγής μαζί τους, που σε ορισμένες περιπτώσεις αντανακλούν στο επίπεδο του κόστους.

Η επιβράβευση για το καλό αποτέλεσμα της δουλειάς τους -όταν επέρχεται- αποτελεί ισχυρή μορφή αναγνώρισης και ανταπόδοσης στη συνειδητή παραμέληση της ξεκούρασής τους. Γενικότερα, η αξία που αποδίδουν στην αναγνώριση από τον κοινωνικό τους περίγυρο επιβεβαιώνει την αντίληψη ότι ο τρόπος που προσλαμβάν-

νουν τον εαυτό τους στην κοινωνική ζωή δεν απορρέει άμεσα και αποκλειστικά από όσα οι ίδιες κάνουν στα διάφορα πεδία δράσης, αλλά από τη σημασία που οι δραστηριότητές τους αποκτούν μέσα στις κοινωνικές αλληλοδράσεις που αναπτύσσουν (Rosaldo 1994: 204-205). Παρατηρείται, λοιπόν, μία μετατόπιση ως προς τις σημασίες αυτές σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία: παλαιότερα, ο ρόλος της αναγνώρισής τους από τον κοινωνικό περίγυρο εκλαμβάνονταν ως δευτερεύων έναντι αυτού της εξασφάλισης συμπληρωματικού εισοδήματος στην οικογένεια (Γιδαράκου 1999: 202). Επιπλέον, οι διαπροσωπικές σχέσεις με την πελατεία, και ιδιαίτερα αυτές που προκύπτουν από ανθρώπους που οι ίδιες θεωρούν αξιόλογους λόγω των υψηλών κοινωνικών και εκπαιδευτικών τους προσόντων -ως στοιχεία που αποφέρουν γόητρο και επιτυχία-, προσθέτουν αξία στην υποκειμενικότητά τους και προσδίδουν μία διαφορετική διάσταση στην ετερογενή σύνθεση της πελατείας τους. Αν και η αλληλόδραση αυτή, συνήθως, δεν προεκτείνεται έξω από το πλαίσιο της συναλλαγής που οι ανάγκες της εργασίας απαιτούν, ωστόσο, η διεύρυνση της κοινωνικότητάς τους φαίνεται να αποτελεί για τις ίδιες ένα συμβολικό κεφάλαιο που προστίθεται στην εμπειρία τους. Σε ένα σημαντικό, λοιπόν, βαθμό, οι σημασίες που αποδίδουν στις ζωές τους προκύπτουν μέσα από τις σχέσεις που συνάπτουν και τα κοινωνικά πλαίσια που ευρύτερα διαμορφώνουν, από τα οποία και ορίζονται.

Σύμφωνα και με την άποψη του Μπουρντιέ (2002), όσο περισσότερο είναι εφοδιασμένα τα κοινωνικά υποκείμενα (agents) με μια καθιερωμένη κοινωνική ταυτότητα –του εργαζόμενου ή της εργαζόμενης, του/της συζύγου, του πατέρα/της μητέρας, κ.λπ.-, τόσο περισσότερο προφυλαγμένα είναι από την αμφισβήτηση του νοήματος της ύπαρξής τους, για παράδειγμα οι εργαζόμενοι/ες περισσότερο από τους μη εργαζόμενους και τις μη εργαζόμενες, οι παντρεμένοι/ες περισσότερο από τους/τις ανύπαντρους/ες, οι παντρεμένοι/ες με παιδιά περισσότερο από τους/τις παντρεμένους/ες χωρίς παιδιά κ.ο.κ. Υπό την έννοια αυτή, «ο κοινωνικός κόσμος παρέχει ό,τι πιο σπάνιο, την αναγνώριση και την εκτίμηση, δηλαδή απλούστατα ένα λόγο ύπαρξης που δίνει νόημα στη ζωή».

Επιπλέον, η συγκέντρωση του οικονομικού κεφαλαίου που αποκτάται από την εργασία των γυναικών προσλαμβάνει για τις ίδιες και συμβολικές διαστάσεις, δηλαδή συνιστά ένα συμβολικό κεφάλαιο, με την έννοια ότι το οικονομικό κεφάλαιο δεν εξαργυρώνεται μόνο σε χρήμα αλλά και σε κοινωνικό status, δίνοντας πολλές φορές προβάδισμα στο συμβολικό έναντι του οικονομικού. Άλλωστε, σε

όλες τις κοινωνίες, οι άνθρωποι επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση τόσο του οικονομικού όσο και του συμβολικού κεφαλαίου ταυτόχρονα, καθένας μέσα από στρατηγικές, και με τελικό στόχο την κοινωνική τους ανέλιξη και την απόκτηση γοήτρου. Βέβαια, το οικονομικό και το συμβολικό κεφάλαιο έχουν διαφορετική αξιολόγηση σε κάθε κοινωνία, όπως επίσης αξιολογούνται διαφορετικά από την οπτική διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, ακόμη και μέσα στην ίδια την κοινωνία. Υπό την έννοια αυτή, το οικονομικό κεφάλαιο δεν είναι πάντα μετατρέψιμο σε συμβολικό, παρά μόνο σε συνάρτηση με ιδεολογικά/πολιτισμικά κριτήρια. Ένα από αυτά συνιστά και η εργασία, καθότι αναγνωρίζεται ως κοινωνική αξία στη σύγχρονη εποχή (Δημητρίου - Κοτσώνη 2003).

8.3. Ατομικό ή/και συλλογικό συμφέρον

Καθώς δίνεται προβάδισμα στην «καλή» και «επιτυχημένη» πορεία της επιχείρησης, η οποία επιτυγχάνεται με τη «σωστή» επαγγελματική συμπεριφορά και τις «σωστές» αποφάσεις, το συμφέρον αποτελεί ταυτόχρονα υπόθεση ατομική και συλλογική: *‘‘το εγώ είναι το εμείς και το εμείς το εγώ’’*, αναφέρεται συχνά για να αποδώσει το χαρακτήρα της αμφίδρομης σχέσης τους και όχι της μονόδρομης. Με οικονομικούς όρους, η επιτυχία ταυτίζεται με το κέρδος, το μέρισμα για την κάθε συνεταιριζόμενη γυναίκα που θα προκύψει ύστερα από την απόσβεση των δαπανών του τεχνολογικού εξοπλισμού που αποκτήθηκε και την τρέχουσα, κάθε φορά, κάλυψη των λειτουργικών εξόδων. Μέχρι τότε, και για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, συχνά, υποδεικνύεται η προσδοκία παραμέλησης των προσωπικών επιδιώξεων, η μη επικράτηση των συνθηκών που εξυπηρετούν προσωπικές επιλεκτικές στρατηγικές και, αντί αυτών, προτάσσεται η συλλογικότητα και το κοινό συμφέρον, από το οποίο απορρέει και το ατομικό.

Προς την παραπάνω κατεύθυνση, συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό ο τρόπος πληρωμής της ωρομίσθιας αμοιβής³⁵ που συνήθως εφαρμόζεται, η οποία λειτουργεί αντισταθμιστικά μεταξύ της προσφερόμενης εργασίας και των εκάστοτε ατομικών προθέσεων για εργασία. Επιπλέον, λειτουργεί καταλυτικά για την αποφυγή παρα-

³⁵ Ορίζεται συχνά από τον Εσωτερικό Κανονισμό (όταν υπάρχει), ο οποίος ρυθμίζει τα εργασιακά θέματα του Συνεταιρισμού. Σε άλλες περιπτώσεις, ο τρόπος πληρωμής απλά συμφωνείται μεταξύ των μελών.

πόνων. Τέλος, η επίκληση του «φιλότιμου» αποτελεί τον κύριο μηχανισμό «επιστράτευσης δυνάμεων» για ανταπόκριση στις έντονα αυξημένες ανάγκες, όταν αυτές προκύπτουν. Το γεγονός της μη παράλληλης εργασίας αλλού, συνήθως, αποτελεί ευνοϊκή προϋπόθεση για την προσφορά επιπρόσθετου χρόνου δουλειάς από την πλευρά τους. Όμως, η εργασία ποτέ δεν μπορεί να υπερβαίνει τα κοινά από όλες αποδεκτά όρια. Πρόκειται για το σημείο εκείνο που η *“δουλειά πρέπει να σταματά”*, όπως την ημέρα της Κυριακής. Αποτέλεσμα αυτού είναι η μη ανάληψη κάποιες φορές παραγγελιών ή η απόρριψη ορισμένων προτάσεων, απόλυτα δεσμευτικών για τις ίδιες, προσπαθώντας μ’ αυτό τον τρόπο να *«χαράξουν ένα δικό τους ξεχωριστό “πολιτισμικό χώρο”»* στις ολοένα και αυξανόμενες απαιτήσεις του ανταγωνισμού στη σύγχρονη εποχή (Grey 1996: 50).

9. Η διαδοχή του Συνεταιρισμού

Κύριο μέλημα των γυναικών στους Συνεταιρισμούς δεν είναι μόνο η βιωσιμότητά τους ως επιχειρήσεις στο μέλλον, η εξασφάλιση δηλαδή της συνέχισης της πορείας τους στα συμφραζόμενα της εκάστοτε περιοχής όπου εντάσσονται τα οποία άλλοτε προοιωνίζονται με θετικούς όρους και άλλοτε με αρνητικούς, αλλά και η διαδοχή τους, η αναπλήρωση δηλαδή της δικής τους θέσης. Και επειδή η πρόβλεψη μακροπρόθεσμων εκτιμήσεων για τις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις που θα επέλθουν είναι σχεδόν αδύνατη, η σκέψη τους προσανατολίζεται στο βραχυπρόθεσμο μέλλον και στο πολύ απλό και άμεσο *“τι πρέπει να κάνουμε, όταν εμείς σε λίγο μία-μία θα αποσυρθούμε”*. Έτσι, στις περιπτώσεις των γυναικών που οι κόρες τους βρίσκονται στην ηλικία περίπου της ενηλικίωσης και που οι σχολικές τους επιδόσεις δεν είναι αρκετά ικανοποιητικές, η προοπτική της εργασίας στον Συνεταιρισμό δεν φαίνεται να προσλαμβάνει ιδιαίτερα θετικό πρόσημο. Με άλλα λόγια, θα επιθυμούσαν για τα παιδιά τους να εργαστούν σε άλλες θέσεις εργασίας, δίχως ωστόσο να υπάρχει κάποια αποκρυσταλλωμένη σκέψη στο μυαλό τους για το θέμα. Σχεδόν, όμως, με βεβαιότητα δεν θα ήθελαν να ακολουθήσουν τη δική τους θέση στο Συνεταιρισμό, μέσω της μεταβίβασης της μερίδας τους που ως διαδικασία είναι εφικτή. Και αυτό γιατί θεωρούν ότι το συγκεκριμένο είδος εργασίας είναι αρκετά κοπιαστικό, οπότε για τα παιδιά τους προσδοκούν λιγότερη κούραση στις δουλειές τους.

Από την άλλη πλευρά, για τις περισσότερες γυναίκες τα παιδιά τους είτε έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους είτε προετοιμάζονται γι' αυτές, με συνέπεια το ενδεχόμενο της διαδοχής τους από τα ίδια να μην συμπεριλαμβάνεται στους επαγγελματικούς τους προσανατολισμούς και στόχους. Επιπλέον, οι τρόποι διαπαιδαγώγησης που οι ίδιες προσπαθούν να εφαρμόζουν δίνουν έμφαση στην ενίσχυση του ατομικού δυναμισμού, της αυτονομίας και της ελεύθερης έκφρασης, οπότε και η επιθυμία των παιδιών να επιλέξουν ελεύθερα το επάγγελμα που θα ήθελαν για τους εαυτούς τους γίνεται εύκολα αποδεκτή. Για το λόγο αυτό προσπαθούν να τους παρέχουν ένα περιβάλλον μάθησης και προσωπικής ανάπτυξης που θα διευκολύνει αυτή την ελευθερία, στο πλαίσιο βέβαια των οικονομικών συνθηκών που επικρατούν σε κάθε οικογένεια³⁶ (Chisholm 1993: 285).

Όμως, η ενσωμάτωση νέων γυναικών στο Συνεταιρισμό, αν και δεν συνιστά ζήτημα που θα πρέπει να αντιμετωπιστεί στο «εδώ και τώρα», κρίνεται από τις ίδιες ως διαδικασία αναγκαία και αναπόφευκτη και για το λόγο αυτό, η πρόβλεψη για τον τρόπο ή τα κριτήρια με τα οποία θα μπορούσε να επιτευχθεί, αξιολογείται ως επιτακτική. Με άλλα λόγια, θα πρέπει να γίνει η μεταβίβαση της συνεταιριστικής μερίδας του κάθε μέλους σε κάποιο άλλο άτομο μέσω της αγοράς της, ώστε το τελευταίο να μπορεί να έχει την ιδιότητα του μέλους και, κυρίως, το σύνολο των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτή. Η ενσωμάτωση νέων γυναικών δίχως την ιδιότητα του συνεταιρισμένου μέλους (πρέπει να είναι μόνο γυναίκες), μακροπρόθεσμα, πιστεύεται πως θα δημιουργήσει προβλήματα τα οποία θα οδηγήσουν στην παύση της λειτουργίας του Συνεταιρισμού. Το ζήτημα, όμως, που ανακύπτει είναι η δυσκολία εκτίμησης της τρέχουσας κάθε στιγμή ονομαστικής αξίας της συνεταιριστικής μερίδας, καθώς οι νέες γυναίκες που θα εισέλθουν, θα επωφεληθούν όλων όσων μέχρι εκείνη τη στιγμή επενδύθηκαν στην εργασία, από τον τεχνολογικό εξοπλισμό έως την καλή πορεία και το «όνομα» της επιχείρησης με ό,τι αυτό εμπεριέχει. Και στο βαθμό που αυτή η αξία εκτιμηθεί αρκετά υψηλά -στην προοπτική να επιστρέψει ένα ποσό χρημάτων στα ίδια τα μέλη-, κάτι τέτοιο με τη σειρά του θα αποτελέσει αντικίνητρο για την αγορά της. Παράλληλα, το γεγονός ότι σε όλες τις επιχειρηματικές δραστηριότητες εμπεριέχεται το στοιχείο του ρίσκου, η μη εγγύη-

³⁶ Η εξασφάλιση καλύτερων επαγγελματικών ευκαιριών οδηγεί αναπόφευκτα σε αυξημένες απαιτήσεις για εξειδίκευση, παρόλο που οι μεταβαλλόμενες αξίες και αλλαγές που εσωτερικεύονται στη νεανική ηλικία εξακολουθούν να συνδέονται με την παραγωγή και αναπαραγωγή των διακρίσεων ανάμεσα στα φύλα (ό.π.: 287).

ση για τη μακροχρόνια καλή πορεία του Συνεταιρισμού θα αποτελέσει ένα ακόμη αντικίνητρο στις διαδικασίες αγοράς και μεταβίβασής της. Οι γυναίκες, λοιπόν, λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, καλούνται να ανταποκριθούν σε ένα διπλό εγχείρημα: να βρουν λύσεις κοινά αποδεκτές που ενώ από τη μία θα εξασφαλίζονται τα δικά τους συμφέροντα, από την άλλη θα προσφέρουν προοπτική σ' αυτό που με τόσο κόπο έχτισαν και θα ήθελαν να διατηρηθεί στην πορεία των χρόνων.

‘‘Κάναμε τόση προσπάθεια για να φτάσει ο Συνεταιρισμός στο σημείο που είναι σήμερα. Τρέξιμο, αγωνία, άγχος, τι είναι σωστό και τι όχι. Τώρα πηγαίνει καλά και θα θέλαμε να συνεχίσει έτσι. Δεν θέλουμε να τον δούμε να κλείνει, ακόμη και αν δεν δουλεύουμε εμείς εδώ. Και αυτό οφείλουμε να το φροντίσουμε όσο είναι καιρός, γιατί αν αρχίσει μία-μία να φεύγει και δεν βρεθεί λύση, ο Συνεταιρισμός θα κλείσει από εμάς τις ίδιες αφού δεν θα υπάρχουν γυναίκες να δουλέψουνε. Πρέπει να πέσει όμως σε καλά χέρια. Οι νέες γυναίκες που θα μπουν θα πρέπει να αγαπάνε τη δουλειά. Να θέλουν να προχωρήσουν παραπέρα, να κάνουν περισσότερα από όσα κάναμε εμείς. Και μόνο αν είναι μέλη του θα τον νοιάζονται πραγματικά. Όμως και εμείς, όταν θα παραχωρήσουμε τη θέση μας, θα πρέπει να αποζημιωθούμε ανάλογα για όλα όσα μέχρι τώρα προσφέραμε, γιατί θα παραδώσουμε μία δουλειά στρωμένη, με όνομα, με πελατεία. Ακόμη και αν δεν ξέρουν πώς να κάνουν κάτι, μπορούμε να τις δείξουμε. Είναι δύσκολο θέμα και γι' αυτό πολλές φορές αποφεύγουμε να το συζητάμε. Ίσως γιατί δεν θέλουμε να δεχτούμε ότι κάποια στιγμή θα αποχωρήσουμε. Πρέπει όμως να το τακτοποιήσουμε όσο είναι καιρός, και πριν είναι πολύ αργά’’. Είναι τα λόγια της Σοφίας, που αναμφίβολα ανησυχεί και προβληματίζεται για τη μελλοντική πορεία του Συνεταιρισμού, έχοντας παράλληλα επίγνωση της συλλογικής προσπάθειας που έως σήμερα έχει καταβληθεί, ώστε η «δουλειά» τους να είναι αναγνωρίσιμη και αποδεκτή.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

Σκέψεις αντί για συμπεράσματα

Το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτείται η γυναικεία ταυτότητα με επίκεντρο τη δράση των γυναικών στο πεδίο εργασίας των γυναικείων συνεταιρισμών, από τη μία εμπεριέχει στοιχεία που αντανακλούν τα πολιτισμικά της γνωρίσματα, τα οποία νομιμοποιείται να αξιοποιήσει προς όφελός της, από την άλλη παρουσιάζει νέα που ανταποκρίνονται στις «σύγχρονες» ανάγκες και απαιτήσεις που η ίδια η εργασία επιβάλλει. Με τον τρόπο αυτό, εγγράφονται στρατηγικές και πράξεις τολμηρών αποφάσεων στο πεδίο της επιχειρηματικής δράσης, αλλά και τομές στα πολιτισμικά γνωρίσματα της γυναικείας ταυτότητας, επαναπροσδιορίζοντας τελικά το περιεχόμενό τους και υποδηλώνοντας τη διάθεση για μία μακροπρόθεσμη αλλαγή.

Η πορεία που διαγράφεται στο συγκεκριμένο πεδίο εργασίας δεν σκιαγραφείται μέσα από μία γενικευτική και «ανδροκεντρική» θεώρηση, αλλά εστιάζει στις υποκειμενικές διαστάσεις των γυναικών για την εργασία και τα πεδία συνάρθρωσής της με άλλους τομείς της ζωής. Από τη δική τους σκοπιά, όπως προαναφέρθηκε, η σημασία που αποδίδουν στην εργασία τους φαίνεται να αναδεικνύει έντονα τη σπουδαιότητα της προθετικής δράσης του υποκειμένου, η οποία αν και απορρέει από την ιδεολογική παραδοχή της προέκτασης των οικογενειακών καθηκόντων, εντούτοις υποδηλώνει την πρόθεση για κοινωνικοοικονομική ανεξαρτητοποίηση και αυτονομία. Παράλληλα, δίνει μία νέα διάσταση στην επαγγελματική ζωή των νεοεισερχόμενων γυναικών επιχειρηματιών της υπαίθρου, η οποία διερευνάται υπό το πρίσμα της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Η ανάλυση, λοιπόν, μιας τέτοιας συμπεριφοράς αφενός, ρίχνει φως στις δυνάμεις που επιστρατεύουν καθημερινά μέσα από τον επίπονο προσωπικό αγώνα που καταβάλλουν, προκειμένου να διατηρήσουν ακμαία την επιχείρησή. Αφετέρου, αναδεικνύει τους πολυδιάστατους τρόπους σύμφωνα με τους οποίους η συμπεριφορά αυτή γίνεται αντιληπτή τόσο από την οικογένεια, όσο και από τον κοινωνικό τους περίγυρο, η αναγνώριση των οποίων αποκτά για τις ίδιες ιδιαίτερη ιδεολογική σπουδαιότητα. Η πολλαπλότητα των ευθυνών που επωμίζονται αντανακλάται ξεκάθαρα στον τρόπο που προσλαμβάνουν τον εαυτό τους, ο οποίος έρχεται σε σύγκρουση με «παραδοσιακές» όψεις των γυναι-

κείων ρόλων και, συνεπώς, με κοινωνικές συμβάσεις που νομιμοποιούν το περιεχόμενο των ρόλων αυτών. Με τον τρόπο αυτό, «η κοινωνική κατασκευή του φύλου αναδεικνύεται όχι μόνο ως διαδικασία κατασκευής κανονιστικών ερμηνειών για τις έμφυλες σχέσεις και τους ρόλους, αλλά και μία διαδικασία χειραγώγησης αυτών των ερμηνειών, με άλλα λόγια μία διαδικασία διαμεσολάβησης» (Cole 1991: 149).

Όμως, επιδιώκοντας την κοινωνικοοικονομική τους ανεξαρτησία και προσδίδοντας στις ενέργειές τους διαστάσεις ανάλογες με την ευθύνη που θεωρούν ότι έχουν ως μητέρες προς τα παιδιά τους, οδηγούνται στο να παρακάμπτουν ζητήματα που θα λειτουργούσαν ως τροχοπέδη για τη συνέχιση της επαγγελματικής τους πορείας. Έτσι, ο συνολικός φόρτος εργασίας τόσο των επαγγελματιών όσο και των οικογενειακών υποχρεώσεων, αν και λειτουργεί επιβαρυντικά για τις ίδιες και τις αποτρέπει από άλλου είδους δράσεις, δεν τις οδηγεί σε οποιαδήποτε διαπραγματευση και ανακατανομή του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας στο σπίτι. Κάτι τέτοιο αποσιωπάται και το προβάδισμα δίνεται στη συμβολή τους στην οικογενειακή ευημερία, δίχως ωστόσο η αναδίπλωση αυτή να σημαίνει ότι αποδέχονται την ανδρική κυριαρχία.

Οι γυναίκες στους συνεταιρισμούς, ενώ φαίνεται ότι ακολουθούν στρατηγικές που επενδύονται με την υιοθέτηση πρακτικών αρμόζοντες στη «θηλυκότητα», τη γυναικεία φύση και τον οικιακό χώρο, τελικά, εκτιμούν, ότι συνειδητά οι ίδιες επιλέγουν να διαχειριστούν προς όφελός τους τα πολιτισμικά στοιχεία της γυναικείας τους ταυτότητας για την οργάνωση της επιχειρηματικής τους δράσης. Δεν υιοθετούν και εσωτερικεύουν την άποψη ότι το περιεχόμενο της εργασίας τους αποτελεί την τελευταία και μοναδική ευκαιρία επαγγελματικής δραστηριοποίησης. Απεναντίας συνιστά εργασιακή ευκαιρία που, *“καθώς προέκυψε”*, διαθέτουν όλες τις απαιτούμενες δεξιότητες για να την αξιοποιήσουν αποτελεσματικά. Έτσι, ο ρόλος τους ως θεματοφύλακες της παράδοσης, στο βαθμό που ενσωματώνει «γυναικείες» αξίες, ποιότητες και γνώσεις, αποτελεί για τις ίδιες ένα συμβολικό κεφάλαιο προσδίδει προστιθέμενη αξία στην εργασία και την ταυτότητά της, διοχετεύεται αρμονικά στην πρακτική του «επιχειρείν» και βρίσκει απήχηση στην εικόνα που θέλουν να προσδώσουν σ’ αυτήν. Παράλληλα, συνιστά και πράξη «πολιτική», μέσα από ένα λόγο που αρθρώνεται από τις ίδιες για τον τρόπο που προσλαμβάνουν τον εαυτό τους σε σχέση με τη συνέχιση της παράδοσης του τόπου, ο οποίος έχει άμεσο αντίκτυπο στην κοινωνική ζωή. Οι γυναίκες ως δρώντα υποκείμενα μέσα στην κοινωνία και έχοντας οι δράσεις τους κοινωνική αναφορά, το περιεχόμενο της

πρακτικής τους δεν μπορεί παρά να είναι και πολιτικό, ανατρέποντας μ' αυτό τον τρόπο την άποψη ότι η εμπλοκή με το «δημόσιο» είναι, κατά κύριο λόγο, ανδρική υπόθεση (Salamone and Stanton 1986).

Το ζητούμενο, όμως, που τίθεται από την έρευνα για το κατά πόσο η επιχειρηματική δράση των γυναικών της υπαίθρου που δραστηριοποιούνται στον τομέα της παρασκευής προϊόντων, μπορεί ή διαφαίνεται ότι θα μπορούσε να συμβάλλει στη μεταβολή του περιεχομένου των κοινωνικών σχέσεων ανδρών και γυναικών και να προσδώσει μία νέα διάσταση και προοπτική προς την κατεύθυνση της «ισότητας», ίσως να παραμένει ακόμα αρκετά δυσδιάκριτο. Με άλλα λόγια, η εργασία ως πεδίο, μεταξύ των οποίων, οι γυναίκες «υπολείπονται» έναντι των ανδρών και ως κύριος χώρος στον οποίο θεμελιώνεται η έμφυλη κυριαρχία αποτελεί, πράγματι, το μέσο ή την ευκαιρία εκείνη που θα μεταβάλλει το συσχετισμό δύναμης στα διάφορα πεδία της δράσης τους; Ή η δραστηριοποίησή τους, ειδικότερα στις συγκεκριμένου τύπου επιχειρήσεις που συνδέονται με τον «οικιακό» τους ρόλο, αποτελεί απλά την κατάλληλη εκδοχή για την επίτευξη της τοπικής ανάπτυξης και ως υπόθεση συγκυριακή, λόγω των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων, συνιστά ένα προσωρινό τρόπο συμπλήρωσης του οικογενειακού εισοδήματος σε εποχές αγροτικής κρίσης και οικονομικής στενότητας;

Αποτελεί κοινά αποδεκτό τόπο ότι τα αγροτικά νοικοκυριά κινητοποιούνται σε στρατηγικές πολυαπασχόλησης για το βιοπορισμό τους, μεταξύ των οποίων και η επιχειρηματικότητα. Η κατηγοριοποίηση σε ανδρικές και γυναικείες επιχειρήσεις στην ύπαιθρο και τα πολιτισμικά γνωρίσματα με τα οποία συνδέονται, αναμφισβήτητα αποτελεί μία ακόμη κοινωνική κατασκευή από τους σχεδιαστές των προγραμμάτων χρηματοδότησης που ενισχύεται –ειδικά στην περίπτωση των γυναικείων συνεταιρισμών– από το γεγονός ότι οι γυναίκες αναπαράγουν γνώσεις, τεχνικές και πρακτικές που θεωρούνται «γυναικείες», ως απόρροια της «φύσης» τους και της σύνδεσής τους με τον οικιακό χώρο. Από την άλλη, η σκιαγράφηση των πτυχών συγκρότησης της γυναικείας επιχειρηματικής ταυτότητας αναδεικνύει δυναμικές, συχνά καινοτόμες και ανήσυχες, με την έννοια ότι οι γυναίκες προσπαθούν να αφουγκραστούν τις μεταβαλλόμενες ανάγκες και απαιτήσεις της αγοράς των διατροφικών ειδών, τις «προκλήσεις των καιρών» και να προσαρμοσθούν σ' αυτές, προβάλλοντας την «τοπική» ποιότητα, το «παραδοσιακό» και το «σπιτικό» των προϊόντων τους. Επιπλέον, οι γυναικείοι συνεταιρισμοί που σήμερα δραστηριοποιούνται επιχειρηματικά δεν δίνουν την εικόνα των εύθραυστων επιχειρήσεων που

προέκυψαν, απλά και μόνο, συγκυριακά μέσα από τις ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις. Αντίθετα, δίνουν την εικόνα ευέλικτων, δυναμικών μονάδων που τολμούν να προχωρήσουν σε νέες επιχειρηματικές πρωτοβουλίες, υψηλού πολλές φορές ρίσκου, και που οι στρατηγικές τους επενδύονται με μακροπρόθεσμους στόχους και προοπτικές, δίνοντας συνέχεια στη δράση τους.

Και στο βαθμό που οι επιχειρήσεις αυτές είναι βιώσιμες και εκπληρώνουν τόσο τα αρχικά τους σχέδια όσο και τα μετέπειτα, η επιχειρηματική δραστηριοποίηση των γυναικών επιτυγχάνει σε τελική ανάλυση τους στόχους της τοπικής ανάπτυξης, εφόσον επισύρονται από αυτή πολλαπλασιαστικά οφέλη στην περιοχή τους μέσω της ανάδειξης και της προβολής της. *‘Κανείς δεν θα γνώριζε για τον Άγιο Αντώνιο, εάν δεν υπήρχε ο γυναικείος συνεταιρισμός’*, αναφέρει ένα από τα μέλη του. Εάν, μάλιστα, υπήρχε και πρόσφορο έδαφος για τη δημιουργία δυναμικών συνέργειας, από δικτύωση επιχειρήσεων και διεπαγγελματικές οργανώσεις, τα οφέλη αυτά θα ήταν κατά πολύ μεγαλύτερα.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, πως ακόμη και αν οι γυναίκες για τη συγκεκριμένη δράση προσλαμβάνονται μέσα από μία ουσιοκρατική προσέγγιση, κάτι τέτοιο ασφαλώς και δεν οδηγεί πάντα σε μία συντηρητική πολιτική. Αντίθετα, μπορεί να αρθρωθεί προς μία προοδευτική κατεύθυνση, όπως αυτή της επιχειρηματικότητας, με την έννοια της δυναμικής πορείας που μπορεί να εμπεριέχει. Το μειονέκτημα απλά είναι ότι η ουσιοκρατική προσέγγιση φαίνεται να οδηγεί σε μια αντίληψη για την ταυτότητα των γυναικών, η οποία συνήθως προσδίδει ένα ομοιογενές νόημα στο συνολικό πεδίο της δραστηριότητάς τους, ακόμη και αν τα πεδία νοηματοδότησης που διαπερνούν κάθε ταυτότητα είναι πολλαπλά (Mouffe 2006: 593-594).

Αυτό, λοιπόν, που συχνά και σίγουρα όχι αβάσιμα υποστηρίζεται, ότι η πραγματική αλλαγή (από οποιοδήποτε κατεστημένο) είναι σχεδόν ανέφικτη, όταν τα πρότυπα προέρχονται από την/ή στηρίζονται στη «φύση» -στην προκειμένη περίπτωση στον οικιακό ρόλο των γυναικών-, θα τολμούσα να διατυπώσω την άποψη πως καταρρίπτεται. Με άλλα λόγια, ακόμη και αν η προσπάθεια που καταβάλλεται από τις γυναίκες είναι περισσότερο φορτισμένη με την έννοια της αναπόφευκτης σύνδεσής τους με τον οικιακό χώρο και τις σημασίες του -σε επίπεδο λόγου- ως υποδεέστερες, ωστόσο, οι μεταβολές-αλλαγές είναι ήδη εμφανείς. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η γυναίκα της υπαίθρου από την αθέατη σφαίρα του νοικοκυριού και της αγροτικής εκμετάλλευσης περνά στο επαγγελματικό πεδίο ως επιχειρηματίας, αποκτά επαγγελματική ταυτότητα και προσαρμόζεται σε σύγχρονες επιχειρηματικές

πρακτικές. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ακόμη και αν για την ώρα, η εκτός οικογενειακής σφαίρας εργασία της δεν σημαίνει επαναδιαπραγμάτευση του έμφυλου καταμερισμού των υποχρεώσεων στο νοικοκυριό και την οικογένεια, αλλά αντίθετα πολλαπλασιασμό του συνολικού χρόνου εργασίας για την ίδια, εντούτοις, διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις εκείνες ώστε μία νέου τύπου ανακατανομή που θα πλήττει την παγιωμένη ανδρική κυριαρχία να είναι εφικτή.

Βέβαια, τα πολιτισμικά και ιδεολογικά εμπόδια που εξακολουθούν να υφίστανται για τις γυναίκες είναι έντονα και δεν μεταβάλλονται σε σύντομα χρονικά διαστήματα. Αλλωστε, και η πορεία που μέχρι σήμερα έχουν διαγράψει οι γυναίκες οι συνεταιρισμοί μέσα από τη δραστηριοποίησή τους στην ύπαιθρο είναι σχετικά μικρή. Από την άλλη, είναι πλέον σαφές ότι στη σημερινή εποχή της υπερνεωτερικότητας, οι διαρκείς και αλλεπάλληλες μεταβολές αυξάνουν τη ρευστότητα και οδηγούν σε μια συνεχή διαδικασία αναδιάρθρωσης σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής. Προς την κατεύθυνση αυτή, τα ανδροκρατικά αγροτικά αναπτυξιακά προγράμματα, ως «εκ των άνω» στο σύνολό τους σχεδιασμένα και προσαρμοσμένα στις θεωρούμενες «ανδρικές» δεξιότητες, πρακτικές και διευκολύνσεις, θα λειτουργούσαν ιδιαίτερα βοηθητικά εάν εμπεριείχαν σε μεγαλύτερο βαθμό τη διάσταση του φύλου, έτσι όπως αυτή θα μπορούσε να εκτιμηθεί καλύτερα στα εκάστοτε κοινωνικοοικονομικά συμφραζόμενα και την πολιτισμική οργάνωση της κάθε περιοχής.

Γενικότερα, η έξοδος των γυναικών της υπαίθρου στον επιχειρηματικό στίβο, θα μπορούσαμε να πούμε πως επιδέχεται μία διπλή «ανάγνωση». Από τη μία μεριά, οι γυναίκες δραστηριοποιούνται μέσα από την πρόσβαση στο επάγγελμα και αποκτούν οικονομική ανεξαρτησία που μετατρέπεται και σε κοινωνικό status, όμως, από την άλλη, παραμένουν στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής και, ειδικότερα, της πολιτικής δράσης, λόγω των αυξημένων υποχρεώσεων και του περιορισμού τους μεταξύ εργασίας και οικογένειας. Και παρόλο που οι ίδιες φαίνεται να είναι ικανοποιημένες γιατί προτάσσουν το οικογενειακό όφελος σε σχέση με το προσωπικό, ωστόσο, η εργασία τους θα αποκτούσε διαφορετική διάσταση εάν ως εργαζόμενες δραστηριοποιούνταν σε πολιτικό επίπεδο, δηλαδή συμμετείχαν σε φορείς τοπικούς ή περιφερειακούς που σχετίζονται με τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Με άλλα λόγια, θα ήταν αναγκαίο και προς όφελός τους να προχωρήσουν ένα βήμα περισσότερο, ώστε όχι μόνο να κάνουν ορατή την παρουσία τους, αλλά να συμμετέχουν ενεργά στα πεδία εκείνα όπου διαμορφώνονται πολιτικές και λαμβάνονται αποφά-

σεις που καθορίζουν τη δική τους πορεία και δράση. Μόνο τότε το ζήτημα της προσδοκώμενης «ισότητας» των φύλων ή της ισότιμης συμμετοχής ανδρών και γυναικών στην κοινωνία θα μπορέσει να πάρει σάρκα και οστά, μεταβάλλοντας πολλές από τις σημασίες και πρακτικές πάνω στις οποίες, ακόμη και σήμερα, στηρίζεται η ανδρική κυριαρχία.

Και αυτό γιατί η παρουσία και η ενεργός συμμετοχή των γυναικών σε επίπεδο πολιτικό μπορεί να συμβάλλει στο να δοθεί ένα πιο συγκεκριμένο περιεχόμενο στην έννοια της «ισότητας», δηλαδή στην επίτευξη της κοινωνικής συμφωνίας σύμφωνα με την οποία εμφανώς διαφορετικοί άνθρωποι θα αντιμετωπίζονται ως ισοδύναμοι (και όχι ως ίδιοι) σε ό,τι αφορά συγκεκριμένα ζητήματα (Scot 2006: 157-158). Μίας ισότητας όπου η έμφυλη διαφορά θα χάνει τη σημασία της σε πολλές κοινωνικές σχέσεις, στις οποίες τώρα έχει ισχύ. Αυτό με τη σειρά του δεν σημαίνει απαραίτητα πως οι κοινωνικές σχέσεις θα πρέπει να είναι ουδετεροποιημένες ως προς το φύλο. Είναι άλλωστε προφανές πως, σε πολλές περιπτώσεις, για να αντιμετωπίσουμε τους άνδρες και τις γυναίκες ως ίσους, προϋποθέτει να τους αντιμετωπίσουμε με διαφορετικούς τρόπους (Mouffe 2006: 605). Απεναντίας, οι απολυτοποιημένες κατηγοριοποιήσεις της διαφοράς είναι αυτές που καταλήγουν πάντα στην επιβολή κανονιστικών όρων.

Τέλος, εκτιμώντας, προσωπικά, τη μέχρι τώρα πορεία των γυναικών στους Συνεταιρισμούς, θα μπορούσα να πω, πως οι γυναίκες ήδη έχουν πετύχει πολλά. Μπορούν, όμως, να πετύχουν περισσότερα. Και αυτό γιατί, ακόμα και αν η εργασία τους αποτελεί ρωγμή στο ισχύον καθεστώς των έμφυλων σχέσεων εξουσίας, σε καμία περίπτωση δεν αλλάζει τη συνολική ανδροκρατική δομή της κοινωνίας και το κοινωνικό περιεχόμενο των έμφυλων σχέσεων. Από την άλλη, οι κοινωνικές επιστήμες, δίνοντας έμφαση στην περεταίρω διερεύνηση της εργασίας ως «παράθυρο» για την κατανόηση της ευρύτερης κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας, θα μπορούσαν με τη σειρά τους να συμβάλλουν στην υπόδειξη τρόπων, σύμφωνα με τους οποίους οι αξίες, τα κίνητρα, οι στόχοι και οι προσδοκίες γυναικών και ανδρών στην κοινωνία θα μπορέσουν εξίσου να αποκτήσουν ορατότητα, σεβασμό και, γιατί όχι, να πραγματοποιηθούν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abu – Lughod, L. (1999), *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in a Bedouin Society*, University of California Press.
- Adkins, L. (2005), “Social capital: The anatomy of a troubled concept”, *Feminist Theory* 6: 195-211.
- Ανθοπούλου, Θ. (2008), *Όψεις και δυναμικές επιχειρηματικότητας των γυναικών της υπαίθρου στην παραγωγή τροφίμων*, τόμος 1, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ).
- Βαΐου, Ν. και Στρατηγάκη, Μ. (1989), «Η εργασία των γυναικών: Ανάμεσα σε δύο κόσμους», *Σύγχρονα Θέματα* 40, σ. 16-24.
- Βαρίκα, Ε. (2000), «“Το προσωπικό είναι πολιτικό”»: Οι περιπέτειες μιας ανατρεπτικής υπόσχεσης», στο: *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Εκδ. Κατάρτι: Αθήνα, σ. 352-377.
- Βλαχούτσικου, Χ. (1991), «Να χαρώ και εγώ το σπίτι μου και το κλειδί από τα μέσα», *Σύγχρονα Θέματα* 45, σ. 94-100.
- Bock, B. (1999), “Women and rural development in Europe: Appreciated but undervalued”, Paper presented at the Conference: Gender and Rural Transformation in Europe: Past, Present and Future Prospects, Wageningen, The Netherlands, 14-17 October.
- Burr, M. (1997), “Farm Tourism in Scotland: Impacts on farm family now and in the future”, Εισήγηση στο Ευρωπαϊκό Σεμινάριο με τίτλο *Agrotourism and its Contribution in Conserving the Cultural Tradition of European Countries*, Πλωμάρι Λέσβου, Υπουργείο Γεωργίας, 2-7/6/1997.
- Bourdieu, P. (2002), «Το Συμβολικό Κεφάλαιο», *Σύγχρονα Θέματα* 80, β, σ. 18-21.
- Γιάκκα, Μ. (2006), «Σύγχρονη αγορά εργασίας και γυναικεία επιχειρηματικότητα», Εγχειρίδιο, Κέντρα Επιχειρηματικής και Τεχνολογικής Ανάπτυξης (ΚΕΤΑ).
- Γιδαράκου, Ι. (1999), «Ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου και γυναικεία απασχόληση», στο: Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Υπαίθρος Χώρα: Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Εκδ. Πλέθρον: Αθήνα, σ. 189-216.
- Chisholm, L. (1993), «Κορίτσια εφηβικής ηλικίας και Σχολείο: Φύλο, Νεότητα και Διαδικασίες μετάβασης» στο: Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Εκπαίδευση και Φύλο: Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός*, Εκδ. Βάνιας: Θεσσαλονίκη, σ. 285-306.
- Cole, S. (1991), *Women of the Praia: Work and Lives in a Portuguese Coastal Community*, Princeton: Princeton University Press.
- Δημητρίου – Κοτσώνη, Σ. (2003), «Καταναλωτικές πρακτικές και συλλογικές ταυτότητες», στο: Δ. Γκέφου – Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και άλλος*, Εκδ. Gutenberg: Αθήνα, σ. 305-342.
- (2001), «Το τραπέζι του φαγητού: Συμβολικός διάλογος, πρακτική και επιτέλεση», στο: *Ανθρωπολογία των Φύλων*, Εκδ. Σαββάλας: Αθήνα, σ. 95-137.
- Di Domenico, M. (2008), «“I’m Not Just a Housewife”»: Gendered Roles and Identities in the Home-Based Hospitality Enterprise», *Gender, Work and Organization*, 15 (4): 313-332.
- Dubisch, J. (1998), «Κοινωνικό φύλο, Συγγένεια και Θρησκεία: “Αναπλάθοντας” την ανθρωπολογία της Ελλάδας», στο: Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα, Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Εκδ. Αλεξάνδρεια (2^η έκδ.): Αθήνα, σ. 99-123.
- Galani – Moutafi, V. (1994), “From Agriculture to Tourism: Property, Labor, Gender and Kinship in a Greek Island Village (part two)”, *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 12, (1): 113-131.
- Gidarakou, I. (1997), «The challenge of women’s new roles in rural Greece», Paper presented to the XVII Congress of European Society of Rural Sociology *Local Responses to Global Integration: Towards a new era of rural restructuring*, Κρήτη: 25-29.
- Gray, J. (1996), “Gender and Uneven Working - Class Formation in the Irish Linen Industry” στο: L. Fradel και S. Rose (επιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*: 37-56.
- Griffin S. (1978), *Women and Nature: The roaring inside her*, Νέα Υόρκη: Harper Colophon Books.
- Ιακωβίδου, Ο. (2007), «Η Γυναικεία Επιχειρηματικότητα στην Ελληνική Ύπαιθρο: Θέση – Πολιτικές – Προοπτικές», ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ – ΦΥΛΟ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Γεωπονική Σχολή.
- (2000), «Αγροτουρισμός. Το μικρό, όμορφο και θηλυκό πρόσωπο στον τουρισμό», στο: Π. Τσάρτας (επιμ.), *Τουριστική Ανάπτυξη – Πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Εκδ. Εξάντας: Αθήνα, σ. 69-80.

- (1998), *Χωρικές και αναπτυξιακές διαστάσεις του αγροτουρισμού στην Ελλάδα*, Πρακτικά 5^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας με τίτλο: Ανασυγκρότηση του αγροτικού χώρου, Αθήνα, Εταιρεία Αγροτικής Οικονομίας, 11-13/12 1998.
- Ιακώβου-Παπαγαρουφάλη, Ε. (2002), «Η συνέντευξη ως σωματική επικοινωνία των συνομιλητών και πολλών άλλων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107, σ. 29-46.
- (1989), «Φεμινισμός και Εργασία: Διέξοδοι και Αδιέξοδα», *Σύγχρονα Θέματα* 40, σ. 91-101.
- (1986), *Η Ελληνίδα Αγρότισσα και Γυναικείοι Συνεταιρισμοί*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για τις Γυναίκες της Μεσογείου, 1985-1986.
- Kazakopoulos, L. and Gidaraku, I. (2003), ‘Women’s Cooperatives in Greece: An On-going Story of Battles, Successes and Problems’, *Journal of Rural Cooperation*: 25-44.
- Καμπέρης, Ν. (2008), *Από την κόρη στη σύζυγο και από τη νοικοκυρά στην επιχειρηματία, Μετασηματισμοί των σημασιών και των ρόλων της διατροφής, Γυναίκες της Υπαίθρου και Τρόφιμα*, Τόμος II, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ).
- Κασίμης, Χ. και Λουλούδης, Λ. (1999), Εισαγωγή στο: Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Υπαίθρος Χώρα: Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Εκδ. Πλέθρον: Αθήνα, σ. 11-31.
- Κασσαβέτης, Δ. (2000), *Αγροτικοί Συνεταιρισμοί και Κοινωνική Δυναμική*, Εκδ. Σάκκουλας: Αθήνα.
- Κοβάνη, Ε. (1986), *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).
- Koutsou, S., Iakovidou, O. and Gotsinas, N. (2003), ‘Agrotourism – In Search of Quality’, *Journal of Rural Cooperation*, Vol. 1 (1): 47-57.
- Κραβαρίτου, Γ. (1989), «Οι γυναίκες στη μεταμοντέρνα κοινωνία: φτωχότερες ή πλουσιότερες;», *Σύγχρονα Θέματα* 40, σ. 25-30.
- Mason, J. (1996), «Παραγωγή ποιοτικών δεδομένων: συνέντευξη», μτφ. Ελένη Παπαδημητρίου, στο: Ν. Κυριαζή (επιμ.), *Η Διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα: Αθήνα, σ. 83-131.
- Mohanti, C. (2006), «Φεμινιστικές συναντήσεις: Εν-τοπίζοντας την πολιτική της εμπειρίας», στο: Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Εκδ. Νήσος: Αθήνα, σ. 473-492.
- Moore, H. (1988), *Feminism and Anthropology*, Λονδίνο: Polity Press.
- Mouffe, C. (2006) [1992], «Ο φεμινισμός, η έννοια του πολίτη και η ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική», στο: Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Εκδ. Νήσος: Αθήνα, σ. 591-618.
- Μουτάφη, Β. (2005), «Εμφυλες σχέσεις και οικονομικές πρακτικές στην ελληνική εθνογραφία», Πρακτικά Συνεδρίου με τίτλο: Φύλο, Χρήμα και Ανταλλαγή, Μυτιλήνη, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας Πανεπιστημίου Αιγαίου.
- (1995), «Προσεγγίσεις του τουρισμού: το επινοημένο και το ‘αυθεντικό’», *Σύγχρονα Θέματα* 54, β, σ. 28-39.
- Μπακαλάκη, Α. (1994), «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», Εισαγωγή στο: *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο: Κείμενα των S. Ortner, M. Strathern, M. Rosaldo*, Εκδ. Αλεξάνδρεια: Αθήνα, σ. 9-65.
- (2000), «Γευστικά ταξίδια. Συναντήσεις και Διακρίσεις» στο: Ρ. Καυτατζόγλου και Μ. Πετρονώτη (επιμ.), *Όρια και Περιθώρια: Εντάξεις και αποκλεισμοί*, Αθήνα: ΕΚΚΕ
- Νάζου, Δ. (2005), «Γυναίκες και εργασία στην Ελλάδα: Παρουσίαση και σχολιασμός της βιβλιογραφίας με έμφαση στις κοινωνικές επιστήμες», Πρακτικά Συνεδρίου με τίτλο: Φύλο, Χρήμα και Ανταλλαγή, Μυτιλήνη, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας Πανεπιστημίου Αιγαίου.
- (2003), *Οι Πολλαπλές Ταυτότητες και οι Αναπαραστάσεις τους σ’ ένα Τουριστικό Νησί των Κυκλάδων: ‘Επιχειρηματικότητα’ και ‘Εντοπιότητα’ στη Μύκονο*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας.
- Παπακωνσταντινίδης, Λ. (1993), *Αγροτουρισμός-Σταθμός στο δρόμο για την τοπική ανάπτυξη*, Εκδ. Δωρικός: Αθήνα.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1998), «Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», Εισαγωγή στο: Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα, Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Εκδ. Αλεξάνδρεια (2^η έκδ.): Αθήνα, σ. 7-86.
- (1996), «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», *Τοπικά* 3: 197-216, ειδικό τεύχος «Περί κατασκευής».

- Perrot, M. (1988), *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη: 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, μτφ. Δήμητρα Σαμίου, Ερμούπολη Σύρου, Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων.
- Πετρονώτη, Μ. (1995), «Σύγχρονες ελληνίδες επιχειρηματίες: Ανθρωπολογική ανάγνωση των στρατηγικών τους στη σφαίρα της εργασίας», *Εθνολογία* 4, σ. 67-92.
- Pfeffer, M. (1989), “The feminization of production on part-time farms in the Federal Republic of Germany”, *Rural Sociology* 8: 60-73.
- Rosaldo, M. (1994), «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση», στο Α. Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Εκδ. Αλεξάνδρεια: Αθήνα, σ. 185-233.
- Σαφιλίου, Κ. (2006), «Ισότητα και επιβίωση στις μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις», στο: Σ. Κοινόρδος, Λ. Μαράτου-Αλιμπράντη και Ρ. Παναγιωτοπούλου (επιμ.), *Κοινωνικές εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα: εργασία, εκπαίδευση, οικογένεια, παρέκκλιση*, Εκδ. Σάκουλας: Αθήνα-Κομοτηνή, σ. 209-223.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ε. (1998), *Η πολιτισμική κληρονομιά ως ζητούμενο: τρανοί τόποι και ταπεινές τοπικότητες*, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Αναπτυξιακής Προοπτικής της Θάσου.
— (1991), *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Εκδ. Αλεξάνδρεια: Αθήνα.
- Scott, J. (2006), «Αποδομώντας το δίλημμα ‘ισότητα ή διαφορά’, ή αλλιώς η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό», στο: Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Εκδ. Νήσος: Αθήνα, σ. 141-166.
- Stratigaki, M. (1988), “Agricultural modernization and the gender division of labor”, *Sociologia Ruralis XXVII* (4): 248-262.
- Στρατηγάκη, Μ. (2006), *Το Φύλο της Κοινωνικής Πολιτικής*, Εκδ. Μεταίχμιο: Αθήνα.
— (1989), «Τεχνολογικές εξελίξεις και ειδικότητες με ‘φύλο’», *Σύγχρονα Θέματα* 40, σ. 31-38.
- Strathern, M. (1988), *The Gender of the Gift: Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*, Berkeley: University of California Press.
- Φουρναράκη, Ε. (2007), «Εισαγωγικό κείμενο στις διαλέξεις για την ιστορική συγκρότηση του ‘βιολογικού φύλου’», Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Φώκιαλη, Π. (2007), «Φύλο και Σύγχρονες Οικονομικές Προσεγγίσεις», στο: Χ. Βιτσιλάκη και Π. Φώκιαλη (επιμ.), *Φύλο και Απασχόληση*, Εκδ. Ατραπός: Αθήνα, σ. 101-127.
- Yetim, N. (2008) “Social Capital in Female Entrepreneurship”, *International Sociology*: 864-885.

Δικτυακοί τόποι

- www.agrotour.gr
- www.agrotourism.gr